

Universiteit
Leiden
The Netherlands

G.B. Salm en A. Salm GBzn en de ontwikkeling van de bouwpraktijk in Nederland tussen 1848 en 1915

Kuijp, R.V. van der

Citation

Kuijp, R. V. van der. (2021, March 25). *G.B. Salm en A. Salm GBzn en de ontwikkeling van de bouwpraktijk in Nederland tussen 1848 en 1915*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3147355>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3147355>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/3147355> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Kuijp, R.V. van der

Title: G.B. Salm en A. Salm GBzn en de ontwikkeling van de bouwpraktijk in Nederland tussen 1848 en 1915

Issue date: 2021-03-25

Hoofdstuk 5: De werken van G.B. Salm

5.1. Inleiding

G.B. Salm liet een uitgebreid en divers oeuvre na. Het oeuvre kan thans geschat worden op zo'n 110 bouwwerken en verbouwingen (zie voor oeuvrelijst bijlage 6). Dat is aan de krappe kant omdat opdrachten voor dierentuin Artis en de Amsterdamsche Omnibus Maatschappij (AOM) niet helemaal zijn uitgesplitst naar deelopdrachten. Een goed uitgangspunt voor het bestuderen van het oeuvre is de catalogus van J.J. Kuyt.¹⁰⁵⁴ Gezien de omvang van het oeuvre is een bespreking van het gehele oeuvre een bijna ondoenlijke opgave. Als leidraad voor de selectie van werken om te bespreken, is er dan ook voor gekozen om te kijken welke werken de tijdgenoten van G.B. Salm aanwezen als zijn belangrijkste werken.

Bij het overlijden van G.B. Salm werden stevast de volgende gebouwen in herinnering gebracht: vele werken voor genootschap Natura Artis Magistra waaronder het Aquarium (Plantage Middenlaan 53, 1882), een vergaderzaal en talrijke dierenverblijven. Het Aquarium werd wel als zijn belangrijkste gebouw gezien.¹⁰⁵⁵ Vervolgens het gebouw van de Vrije Gemeente (Weteringschans 20, 1880, nu 'Paradiso'), de Spaarbank (Singel 544-546, 1879-1881, verwoest 1943) en de gebouwen voor Beiersch-Bierbouwerij "De Amstel".¹⁰⁵⁶ Verder werden genoemd de Wester Suikerraffinaderij en het Blindeninstituut aan de Vossiusstraat.¹⁰⁵⁷

Een andere schrijver noemde de suikerfabriek en kantoren aan de Lauriergracht, de fabriek van de Maatschappij voor Meel- en broodfabrieken (Zoutkeetsgracht 2, 1863, samen met J.H. Leliman), een woonblok in het zogenaamde 'Plantaadje' (Prinsengracht/Reguliersgracht), de verbouwingen aan Krasnapolsky, opdrachten voor de trammaatschappij en villa's in Hilversum en Baarn.¹⁰⁵⁸ Tenslotte werden genoemd de ombouw voor het Czaar Peterhuisje.¹⁰⁵⁹ Een anonieme schrijver refereert ook nog aan het badhuis voor de Israëlitische Gemeente.¹⁰⁶⁰

¹⁰⁵⁴ Kuyt 1997, pp. 34-136.

¹⁰⁵⁵ Rieber 1897a, p. 107 en Anoniem 1897d, p. 113.

¹⁰⁵⁶ Anoniem 1897c, p. 58, Rieber 1897a, p. 107 en Anoniem 1897d, p. 113

¹⁰⁵⁷ Rieber 1897a, p. 107 en Anoniem 1897d, p. 113, zie ook zie ook Gugel, p. 401.

¹⁰⁵⁸ Anoniem 1897c, p. 58.

¹⁰⁵⁹ Rieber 1897a, p. 107.

¹⁰⁶⁰ Anoniem 1897d, p. 113. Mogelijk gaat het hier om de verbouw of restauratie van de 'mikwe', een bad voor religieus gebruik, met dank aan Judith Kuipéri voor de suggestie. Zie ook Van Voolen 2006, pp. 42-44 en pp. 52-53. Restauraties en herstellingen zijn uitgevoerd door architect E.M. Rood (onder meer in 1884), een bekende van G.B. Salm, met wie Rood kort daarvoor de synagoge voor het College Beth Hamidrasj Ets Chaïm aan de Rapenburgerstraat 109 (1882-1883) had gebouwd.

Aan de hand van het bovenstaande is een selectie gemaakt van werken die in dit hoofdstuk worden besproken. Enkele werken worden (kort) besproken in de categorie vroege werken, zoals de fabriek voor de Maatschappij voor meel- en broodfabrieken, de suikerraffinaderijen, Beiersch-Bierbouwerij "De Amstel", de wintertuin voor Krasnapolsky, het kerkgebouw voor de Vrije Gemeente, de Spaarbank en het niet uitgevoerde ontwerp van het Concertgebouw, dit om te laten zien hoe divers de bouwopdrachten waren. Vervolgens wordt aandacht besteed aan de werken voor de Joodse gemeenschap. Enkele werken kunnen veel uitvoeriger worden behandeld. Vanwege het vele aanwezige archiefmateriaal kan namelijk veel dieper worden ingegaan op de totstandkomingsgeschiedenis van het Aquarium en het Blindeninstituut. Dergelijk materiaal ontbreekt helaas bij veel ander werk van Salm. Diverse van de genoemde werken werden ontworpen door vader en zoon. In deze categorie valt ook de gereformeerde Kerk aan de Keizersgracht. Bij het overlijden van vader werd dit gebouw niet genoemd als zijnde een belangrijk werk. Omdat het de eerste en enige resterende kerk is uit het Doleantietijdperk (de kerkscheuring in 1886) in het centrum van Amsterdam wordt ook deze kerk behandeld. Voordat echter de diverse werken worden besproken, wordt, voor zover mogelijk, de stijl van G.B. Salm onderzocht. Dit hoofdstuk wordt afgesloten met een conclusie.

5.2. De stijl van G.B. Salm

Bij G.B. Salm is de praktijk leidend. Hij streeft naar een goede constructie en doelmatig ingerichte gebouwen. Eigentijdse utiliteitswerken zijn de kathedralen en paleizen van de negentiende eeuw. Het gaat hierbij niet om de architectonische vorm maar om het inwendige, de praktische indeling van een gebouw.¹⁰⁶¹ De gebouwen van G.B. Salm worden gekenmerkt door soberheid en degelijke eenvoud.¹⁰⁶² Voor de schoonheid worden de gebouwen van G.B. Salm niet vaak geprezen, voor de praktische inrichting des te meer.¹⁰⁶³

G.B. Salm is in de praktijk opgeleid en miste, hoe graag hij dat ook wilde, een goede theoretische scholing. Toch is die praktische opleiding een uitkomst. De architectuurtheorie hield zich voornamelijk bezig met voorbeelden zoals tempels, kerken en paleizen.¹⁰⁶⁴ De ontluikende negentiende eeuw heeft behoefte aan stations, fabrieken en arbeiderswoningen. Daarnaast vragen nieuwe materialen zoals ijzer en Portlandcement om nieuwe toepassingen. Daar heeft de architectuurtheorie geen antwoord op.¹⁰⁶⁵ Het is G.B. Salm met zijn praktische instelling die daar raad mee weet. G.B. Salm behoort ook niet tot de esthetische voorhoede maar probeert de opdrachtgever zo goed mogelijk te dienen. Het is die praktische en commerciële houding die vader, en later zoon Salm, samen met hun talent, tot succesvolle architecten maakt.¹⁰⁶⁶

¹⁰⁶¹ Klinkhamer 1900, pp. 6-7.

¹⁰⁶² Anoniem 1897b, p. 81.

¹⁰⁶³ Anoniem 1897d, p. 113.

¹⁰⁶⁴ Van der Woud 1997b, p. 84.

¹⁰⁶⁵ Van der Woud 1997b, p. 85.

¹⁰⁶⁶ Van der Woud 1997b, p. 361.

Dat succes heeft echter een keerzijde. Door de veranderende bouwpraktijk raakt de architectuurtheorie achterop en wordt het steeds meer een verbaal fenomeen.¹⁰⁶⁷ Die strijd wordt uitgevochten in de architectuurgenootschappen en bouwbladen. Daarbij komen individuele architectuurconcepten steeds meer op de voorgrond te staan.¹⁰⁶⁸ Wie tijd heeft, doet daaraan mee. Wie te druk is met ontwerpen en bouwen om geld te verdienen neemt niet deel aan het debat, zoals G.B. Salm. Dat gaat ten koste van zijn statuut op de lange duur, ook al is hij nog zo succesvol. Het is in de kern de reden waarom G.B. Salm door de architectuurgeschiedenis, zoals vele architecten uit het tweede deel van de negentiende eeuw, wordt vergeten: hij doet niets ter zelfpromotie bij de 'inner circle'. Hij bevindt zich daarbij in goed gezelschap. Steeds meer leden van de MBB keerden zich immers af van de architectuur-theoretische discussie en focussen zich op de commerciële praktijk.¹⁰⁶⁹

G.B. Salm en later A. Salm zijn werkzaam in de tweede helft van de negentiende eeuw. Deze periode wordt gekenmerkt door een grote onzekerheid onder architecten. Zowel in het binnen- als het buitenland is een debat gaande over nationale stijlvorming en men is zoekende naar een nieuwe stijl.¹⁰⁷⁰ Dit debat werd gevoerd in diverse geledingen in de maatschappij. Met kan het zien als een worsteling met het idee van nationaliteit in relatie tot kunst.¹⁰⁷¹

Deze discussie was in het begin van de negentiende eeuw gestart door de Duitse architect Heinrich Hübsch (1795-1863) met zijn essay *In welchem Style sollen wir bauen?* in 1828.¹⁰⁷² In datzelfde jaar zal de Franse architect Henri Labrouste (1801-1875) de basis leggen voor wat later het eclecticisme zou worden, waarover later meer.¹⁰⁷³ Deze Duitse en Franse invloeden hebben ook hun uitwerking in Nederland. De Nederlandse architecten kennen de buitenlandse discussies door diverse tijdschriften, met name vanuit Frankrijk, Duitsland en Engeland, die via de leestafels en leesportefeuilles van *Architectura et Amicitia* en de MBB, waar Salm lid van is, hun weg vinden.¹⁰⁷⁴ Ook de beide Nederlandse architectuurtijdschriften, *Bouwkundige Bijdragen* (vanaf 1843) en *De Opmerker* (vanaf 1866) besteden aandacht aan de

1067 Van der Woud 1997b, p. 85.

1068 Van der Woud 1997b, p. 85.

1069 Dit maakt G.B. Salm en zijn collega's echter niet minder getalenteerd of geïnteresseerd volgens de suggestie van H.P. Vogel (1833-1886), ze hebben er gewoon geen tijd voor: zie hierover Van der Woud 1997b, p. 132.

1070 Keuning en Lansink 1999, p. 27, zie voor het Nederlandse debat met ideologische en theoretische achtergronden: Van der Woud 1997b; zowel G.B. Salm en A. Salm worden regelmatig maar zijdelings genoemd.

1071 Reynaerts 2001, p. 11.

1072 Hübsch 1828, zie ook Mallgrave 1992.

1073 De Jong 2001, p. 6.

1074 Onder meer: *Revue Générale de l'Architecture et des Travaux Publics* (Parijs 1840-1887), de *Allgemeine Bauzeitung* (Wenen 1836-1918), de *Deutsche Bauzeitung* (Berlijn, vanaf 1843) en *The Builder* (Londen, vanaf 1843): Van der Woud 1997b, p. 83, zie ook De Jong 2001, p. 4.

internationale discussies.¹⁰⁷⁵ Bij het overlijden van G.B. Salm wordt opgemerkt dat G.B. Salm de romantiek van Gärtner en motieven van Schinkel probeerde te verbinden.¹⁰⁷⁶ Die invloed van Gärtner en Schinkel zien we ook bij andere architecten zoals I. Warnsinck (1811-1857) en A.L. van Gendt (1835-1901).¹⁰⁷⁷ Later werkt G.B. Salm, ongetwijfeld onder invloed van zijn zoon, in de geest van het eclecticisme. De ontwikkeling naar een breed palet aan stijlvarianties zien we ook bij andere architecten zoals A.L. van Gendt.¹⁰⁷⁸

Dat G.B. Salm onder invloed staat van de Duitse en Franse architectuur blijkt ook uit de boeken die hoogst waarschijnlijk aanwezig waren bij zijn overlijden.¹⁰⁷⁹ Op de veilinglijst zien we uit Duitsland onder meer boeken zoals *Die Architektur Deutschlands* (A. Rosenberg, Berlijn 1882), *Die Architektur Berlins* (Berlijn, z.j.), F. von Gärtner's *Sammlung der Entwürfe ausgeführter Gebäude* (München, 1845) en diverse Duitstalige tijdschriften zoals *Architektonische Rundschau* (Stuttgart, 1885-1892), *Der Innere Ausbau* (Berlijn, 1855-1863) en het *Zeitschrift für Bauwesen* (Berlijn, 1854-1860). Uit Frankrijk treffen we onder meer boeken aan van C. Daly zoals *L'architecture privée au XIXe Siècle* (Parijs, 1872), *Nouvelle maisons de Paris et des environs, sous Napoleon III* (Parijs, 1864) en *Décorations intérieures* (Parijs, 1877), van H. Revoil: *Architecture Romaine du midi de la France* (Parijs, 1873) en van Charles Garnier *Le Nouvel Opéra de Paris 1876-1880* (Parijs, 1880). Daarnaast staan er ook meer algemene architectuurboeken op de lijst. Naast een klassieker zoals Vignola's *Regel van de vijf ordens der Architecture* (meerdere edities, de vroegste uit 1642) zien we stijlboeken zoals *Elemente des Spitzbogenstiles* (München, 1846) en *Bijdragen tot de kennis der grondbeginselen en onderdelen van den Byzantijschen of rondbogenstijl* (Amsterdam, 1847), beide van K. Möllinger en van Ch. Moreau het boek *Fragments et ornements d'architecture, dessinés à Rome, d'après l'antique* (Parijs, 1820). Ook zien we een Nederlands vaktijdschrift zoals *Bouwkundige Bijdragen* en buitenlandse publicaties over de Nederlandse architectuur, zoals van Frans Ewerbeck, Albert Neumeister, Henri Leeuw en Émile Mouris: *Die Renaissance in Belgien und Holland* (Leipzig, 1884) en van P.J. Goethegebuér, *Choix des monuments, édifices et maisons les plus remarquables du Royaume des Pays-Bas* (Gent, 1827). Het wekt de suggestie dat Salm voor vakkennis toch aanzienlijk was gericht op buitenlandse literatuur. Dit zal hem dan ook beïnvloed kunnen hebben.

Bijdragen aan het stijldebat van G.B. Salm zijn niet bekend. Daar was hij waarschijnlijk te praktisch voor. Wel komt op een andere manier zijn denken over stijl naar voren. Op 27

1075 Van der Woud 1997b, p. 83.

1076 Anoniem 1897d, p. 113. Friedrich von Gärtner (1791-1847) maakt naam in München, Karl Friedrich Schinkel (1781-1841) was vooral actief in Berlijn.

1077 Krabbe 1998, p. 180 en Weissman 1901, p. 143, zie ook Keuning en Lansink 1999, p. 14.

1078 Weissman 1901, p. 143, zie ook Keuning en Lansink 1999, p. 14 en pp. 26-27, zie ook Krabbe 1998, p. 180.

1079 Na zijn overlijden is (een deel van) de bibliotheek geveild. Bij de veiling zijn diverse bibliotheken ingebracht. Hoogstwaarschijnlijk zijn de boeken onder het kopje bouwkunde en ornamentiek uit de collectie van Salm afkomstig, zie Bom 1898. Voor Bouwkunde zie pp. 112-116, voor Ornamentiek zie pp. 116-117. Aanwezig in Collectie Stadsarchief Amsterdam: bibliotheek, SAA, archief 15030, 96267.

augustus 1862 houdt I. Gosschalk (1838-1907) een voordracht waarin hij kritiek uit op de in verval zijnde burgerlijke bouworde in Amsterdam. Hij noemt het 'timmermansarchitectuur'. Hij laakt de keuze van opdrachtgevers voor onkundige architecten en de grillige stijlloze vormtotaal die de architecten voortbrengen, hetgeen volgens Gosschalk slechts leidt tot achteruitgang en slechte kunst. Hij wijst daarbij specifiek op het slechte materiaalgebruik en verkeerde vormtotaal. Het gevolg hiervan is het te onpas gebruiken van classicistische vormen. Als 'voorbeeld van wansmaak' wijst hij onder meer naar de Beurs (J.D. Zocher, 1791-1870), Arti et Amicitiae (J.H. Leliman, 1828-1910) en de gebouwen voor Artis van Salm.¹⁰⁸⁰ Leliman reageert op Gosschalk vanuit een eclectisch standpunt: de lokale omstandigheden en de wensen van de opdrachtgever zijn doorslaggevend.¹⁰⁸¹ Daarin lijkt G.B. Salm zich te kunnen vinden: hij noemt het namelijk meteen al 'eene curieuse lezing'.¹⁰⁸²

Deze tegenstelling tussen de commerciële 'timmermansarchitectuur' met 'knip-en-plakwerk' op basis van de beschikbare plaatwerken enerzijds en de serieuze architecten die een studie maakten van de architectuurgeschiedenis anderzijds zou lange tijd tot wrevel lijden tussen de beroepsgenoten. In 1885 verscheen een artikel van de Franse architect P. Sédille (1836-1900), een vriend van Leliman en ook erelid van de MBB, die betoogde dat de ideeën van Vaudoyer, Labrouste, Viollet-le-Duc en Duban over de moderne bouwkunst zoals in 1830 geformuleerd, nog steeds actueel waren. Bij Sédille, net als bij Leliman, stond de waarheid van het eclecticisme bij het ontwerpen voorop. Specifiek ging het daarbij om de volgende voorwaarden: de buitenkant van het gebouw maakt de functie van het gebouw duidelijk en toont de indeling van het interieur, de indeling van het gebouw komt voort uit zijn functie, de rationele bouwconstructie volgt uit het bouw materiaal en de decoratie van het gebouw is in overeenstemming met het karakter en de functie van het gebouw. Het gevolg is dan ook dat met de vraag om verschillende gebouwtypen gebouwen ontstaan met een verschillend uiterlijk. Die verscheidenheid is juist kenmerkend voor de negentiende eeuw.¹⁰⁸³

Niet alleen zal G.B. Salm dit artikel gelezen hebben, via zijn goede vriend Leliman zal dit zeker ook besproken zijn. Voor Salm zal het een zekere vanzelfsprekend gehad hebben omdat hij de uitgangspunten al lange tijd toepaste. Hij had immers te maken met zeer uiteenlopende bouwopdrachten. In dat opzicht is G.B. Salm dan ook een eclecticus te noemen: iemand die in de praktijk steeds op zoek ging naar de beste oplossing waarbij de lokale omstandigheden en de wensen van cliënten de doorslag gaven. Daarbij waren de ontwerpen van G.B. Salm

1080 HNI, archief Architectura et Amicitia, ARAM 2, notulen ledenvergadering 320, 27 augustus 1862, p. 265, zie ook Schilt en Van der Werf 1992, p. 36.

1081 HNI, archief Architectura et Amicitia, ARAM 3, notulen ledenvergadering 343, 11 februari 1863, pp. 26-27, zie ook De Jong 2001, p. 25.

1082 G.B. Salm is secretaris en notulist van de vergadering waarin Gosschalk de lezing uitspreekt: de woorden 'een lezing' worden doorgestreep en vervangen door 'eene curieuse lezing' en dient op die wijze Gosschalk van repliek, zie HNI, archief Architectura et Amicitia, ARAM 2, notulen ledenvergadering 320, 27 augustus 1862, p. 265.

1083 Sédille 1885, pp. 209-211. Zie ook Van der Woud 1997b, pp. 239-240 en De Jong 2001, pp. 34-35.

over het algemeen sober en degelijk, dit mogelijk mede ingegeven door zijn gebrek aan een goede opleiding. Als autodidact had hij immers een groot deel zelf moeten leren. Pas onder invloed van zijn zoon lijkt Salm voor uitbundiger ontwerpen te kiezen. De sobere gevels van een groot deel van zijn ontwerpen vallen immers in het niet bij bijvoorbeeld de voorgevel van het Blindeninstituut (het Instituut tot Onderwijs van Blinden, Vossiusstraat 56, 1884/85, in opdracht van het bestuur van het Instituut tot onderwijs van Blinden) en de Keizersgrachtkerk (Kerk Nederduits Gereformeerde Doolerende Gemeente, 1887, Keizersgracht 566), beide samen met zoon. Samen met zijn zoon durfde vader Salm meer dan dat hij alleen zou durven. Illustratief is wellicht het ontwerp van de synagoge aan de Lange Houtstraat (1894-1895, gesloopt 1960). Het ontwerp van de voorgevel van deze synagoge, die hij alleen ontwierp nadat de samenwerking met zijn zoon gestopt was, past meer bij de voorgevels die hij ontwierp voordat hij ging samenwerken met zoon.¹⁰⁸⁴ Hij viel weer terug in de sobere en degelijke stijl waarin hij altijd gewerkt had. Voor vader Salm was de samenwerking met zijn zoon meer dan de som der delen. Door zijn zoon werd hij een gedurfder architect.

5.3. Vroege werken

5.3.1. **Fabriek Maatschappij voor Meel- en broodfabrieken** (Zoutkeetsgracht 2, 1863, samen met J.H. Leliman).

Dit is de tweede broodfabriek van Amsterdam. De eerste was opgericht door dr. S. Sarphati (1813-1866) in 1857. De oprichting van de eerste broodfabriek had tot doel om goed maar ook goedkoop brood te bakken om zo de algemene gezondheidstoestand van de armen te verbeteren. Tot dan werden de prijzen kunstmatig hoog gehouden, was het brood van slechte kwaliteit en waren de arbeidsomstandigheden van de bakkers niet gunstig.¹⁰⁸⁵ Het plan van Sarphati is zodanig succesvol dat meerdere broodfabrieken worden opgericht.¹⁰⁸⁶ Leliman is verantwoordelijk voor exterieur en de constructie, G.B. Salm is verantwoordelijk voor de inrichting.¹⁰⁸⁷ Enkele jaren daarvoor was Salm al betrokken geweest bij de hierboven

¹⁰⁸⁴ In het geval van de synagoge wilden de Joodse opdrachtgevers mogelijk ook een niet opvallende voorgevel, om niet te veel op te vallen. De opmerking is in ieder geval ook van toepassing op latere ontwerpen.

¹⁰⁸⁵ De eerste broodfabriek was gebouwd door J.H. Leliman, een bekende van Salm: Hagoort 2012, pp. 261-262 en 269. Zie ook Mathijssen 2002, p. 124. Voor een economische achtergrond zie ook De Jonge 1968, pp. 217-222.

¹⁰⁸⁶ Broodfabrieken volgen in Den Haag (1861), Delft en Leiden (beide 1866). De crux voor de doorbraak was de afschaffing van de wet op het gemaal in 1855 waardoor met een stoommachine gewerkt kon gaan worden: Hagoort 2012, pp. 262 en 284. De eerste meel- en broodfabriek zorgde voor een aanzienlijke prijsverlaging van industrieel vervaardigd brood: zie Wagenaar 1990, p. 267.

¹⁰⁸⁷ De Jong 2001, p. 126.

genoemde eerste broodfabriek: een fabrieksuitbreiding van de Maatschappij van Meel-en Broodfabrieken (Vijzelgracht 28, 1860, in opdracht van de heer Bruining, directeur).¹⁰⁸⁸ Mogelijk was de betrokkenheid van G.B. Salm bij de eerste broodfabriek reden voor Leliman om hem uit te nodigen om dit project samen te doen.

Vader (maar later ook zoon Salm) is ook betrokken bij de bouw van N.V. Stoom-, Meel- en broodfabriek “Ceres”, v/h G.A. Nering Bögel (Diverse bouwprojecten, Nieuwe Prinsengracht, Weesperstraat en Nieuwe Kerkstraat, 1878-1905, G.B. Salm en A. Salm).¹⁰⁸⁹ Het is een van de eerste gebouwen van gewapend beton en G.B. Salm was dan ook een van de pioniers op het gebied van dit nieuwe bouw materiaal.¹⁰⁹⁰ Alle ontwerpen nemen als uitgangspunt het technisch en bouwkundig ontwerp van S. Bleekrode (1814-1862) voor de N.V. Maatschappij Meel-en Broodfabrieken te Amsterdam. Bleekrode had hiervoor diverse fabrieken in het buitenland bezocht, met name in Frankrijk en België.¹⁰⁹¹ De technische inrichting dicteert de vorm en inrichting van het gebouw in grote mate: de fabriek bestaat uit vijf verdiepingen en kent een omvangrijk machinepark.¹⁰⁹²

5.3.2. De suikerraffinaderijen

G.B. Salm was bij de bouw van verschillende suikerraffinaderijen betrokken die in de voor hem vrij kenmerkende, sobere stijl zijn ontworpen. Mogelijk door zijn ervaring bij de uitbreiding van de eerste broodfabriek in 1860 (Vijzelgracht 28) krijgt G.B. Salm nog geen jaar later de opdracht voor de bouw van de suikerraffinaderij van de firma Beuker & Hulshoff aan de Lauriersgracht 38. Hij zou in de periode 1861-1874 diverse fabrieksgebouwen en kantoren bouwen.¹⁰⁹³ Het gebouw oogt vrij sober met grote raampartijen en romaanse boogvensters. Een deel van het complex wordt op 7 januari 1880 door een brand verwoest. Aanleiding voor zoon Salm om te informeren bij vader of hij niet te geëmotioneerd zal zijn.¹⁰⁹⁴ Vader Salm heeft in de afwikkeling van de brand nog een rol bij de veiling van de percelen van de afgebrande fabriek.¹⁰⁹⁵ De firma Beuker &

¹⁰⁸⁸ Kuyt 1997, p. 37. De fabriek was gebouwd in 1857 en werd al in 1860 uitgebreid.

¹⁰⁸⁹ Brief d.d. 14 september 1912, rekeningboek 1891-1917, SAA, Archief 1315, 45 en Kuyt 1997, p. 65.

¹⁰⁹⁰ Verbrugge 2019, p. 42. Zie ook Van der Woud 2008, p. 71. De gevel is van gewapend beton, systeem Monier.

¹⁰⁹¹ Lintsen 1989, pp. 33-35. Voor S.A. Bleekrode zie https://www.dbnl.org/tekst/lint011gesc06_01/lint011gesc06_01_00 (geraadpleegd 17 januari 2019).

¹⁰⁹² Lintsen 1989, p. 34 en De Jonge 1968, p. 221.

¹⁰⁹³ Kuyt 1997, pp. 37-38.

¹⁰⁹⁴ De brief spreekt over ‘overspannen & te zenuwachtig zal zijn’: Brief d.d. 12 januari 1880, SAA, archief 1315, 33. Zie ook Kuyt 1997, pp. 37-38.

¹⁰⁹⁵ Na een brand op 7 januari 1880 waarbij de fabriek afbrandt, worden de percelen op 22 december 1880 geveild: Kuyt 1997, pp. 37-39. De brand doet ook de firma Beuker & Hulshoff eindigen: zie Reese 1911, p. LX. G.B. Salm ontvangt een courtage van een derde of NLG 752,17, via makelaar H.J. Koper. Brief d.d. 30 maart 1881 en ongedateerde kwitantie voor NLG 162,66, SAA, archief 1315, 3. Idem voor Lauriersgracht 80, een derde, zijnde een bedrag van NLG 12, zie brief d.d. 13 juni 1881, SAA, archief 1315, 3.

Hulshoff was waarschijnlijk de eerste opdrachtgever in de fabrieksbouw van Salm.¹⁰⁹⁶

Al snel mag Salm ook aan de slag voor suikerraffinaderij De Granaatappel van NV Spakler & Tetterode (Lijnbaansgracht 233-235, 1864-1900).¹⁰⁹⁷ Deze opdrachtgever is groot genoeg om bij Salm een speciaal honorarium te bedingen mede gezien de hoeveelheid werk die hij voor hen verricht.¹⁰⁹⁸ Hoewel een deel is gesloopt, is thans nog een deel in gebruik als poppodium De Melkweg. Een ontwerp voor de voorgevel van de uitbreiding van de suikerraffinaderij lijkt te zijn geïnspireerd door de gevel die vader en zoon een jaar eerder ontwerpen voor het college Beth Hamidrasj Ets Chaïm (1883, Rapenburgerstraat 109).

Tenslotte ontwerpt Salm voor de Wester Suikerraffinaderij (Van Noordtkade 20, 1882-1883). Waar de gebouwen voor NV Spakler & Tetterode over de loop der jaren werden ontworpen, perceel voor perceel, kreeg Salm hier de kans om een geheel nieuw gebouw neer te zetten. Hierdoor vormt het meer een architectonische eenheid. Wat opvalt zijn de vele vensteropeningen die in een vast ritme het beeld bepalen over het zeven verdiepingen hoge gebouw.¹⁰⁹⁹

5.3.3. Beiersch-Bierbrouwerij “De Amstel” (1870, Mauritskade 14)

Door een toename van de consumptieve bestedingen en de aanpassing van de bieraccijns in 1867 stappen diverse ondernemers in de markt van het ‘Beijersch Bier’, een ondergistend bier, waar steeds meer vraag naar is. De bestaande kleine en lokale brouwerijen kunnen dat niet maken. De nieuwe brouwerijen zijn kapitaalintensief en behoeven stoommachines, grote opslagkelders en koelinstallaties.¹¹⁰⁰ In dat gat in de markt stappen ondernemers die met technische en financiële vernieuwingen succesvolle brouwerijen oprichten.¹¹⁰¹

Na Heineken (1862) en de Koninklijke Nederlandsche Beijersch Bierbrouwerij (1864) besluiten in 1869 Johannes Hendrikus (Jan) van Marwijk Kooy (1847-1916), zijn zwager jhr. Charles Antoine de Pesters (1842-1915) en Willem Eduard Uhlenbroek (1839-1880) een bierbrouwerij te beginnen. Weliswaar heet de firma ‘De Pesters, Kooy & Co’ maar ze handelen vanaf het begin onder de naam ‘Beiersch-Bierbrouwerij De Amstel’.¹¹⁰² De firmanten hebben geen enkele ervaring in het brouwen van bier zodat veel expertise van buiten gehaald wordt. Voor de bouw en inrichting is Uhlenbroek verantwoordelijk die werktuigbouwkundige ervaring heeft. Als architect wordt G.B. Salm aangezocht. Hij gaat samen met De Pesters en Uhlenbroek naar Dortmund voor de bestudering van de pasgeopende brouwerij van Herberz

1096 Zie brief d.d. 23 november 1877, SAA, archief 1315, 24 en Kuyt 1997, pp. 37-38.

1097 Beek 1984, p. 81. Voor een economische achtergrond zie ook De Jonge 1968, pp. 39-53.

1098 Namelijk 3% in plaats van de gebruikelijk 5%. Zie brief d.d. 26 juli 1880 en 23 oktober 1882, SAA, archief 1315, 3. Zie ook Reese 1911, p. LXI. Een en ander wordt ook nader uitgewerkt in paragraaf 2.6.

1099 Kuyt 1997, p. 72.

1100 Schippers 1992, p 53.

1101 Schippers 1992, pp. 49-51.

1102 Per 1 januari 1891 wordt de firma omgezet in NV Beiersch-Bierbrouwerij De Amstel: Zwaal 2013, pp. 232-243.

& Co.¹¹⁰³ In juni 1870 wordt aangevangen met het bouwen van de brouwerij die vanaf oktober 1871 bier gaat produceren en in januari 1872 het bier gaat verkopen.¹¹⁰⁴

Het ontwerp van Salm lijkt sterk op het ontwerp van de brouwerij van Herberz & Co.¹¹⁰⁵ Het is het begin van een succesverhaal voor zowel Amstel als vader en zoon Salm. De Amstel weet zich tot grote concurrent van Heineken te ontwikkelen.¹¹⁰⁶ Vader en zoon Salm worden de huisarchitecten van de succesvolle brouwerij. Voor G.B. Salm is het zijn eerste grote opdracht voor industriële nieuwbouw.¹¹⁰⁷ Enkele jaren later zal G.B. Salm ook betrokken zijn bij de Amersfoortsche Beijersch-Bierbrouwerij.¹¹⁰⁸

De ontwerpen zijn divers van aard en betreffen het hoofdgebouw van de fabriek (Mauritskade 14) en de vele bijgebouwen zoals (leg)kelders, mouterij, ketelhuis, ijsmachine-lokaal, kantoorgebouw, stalgebouw en koetsierswoning.¹¹⁰⁹ In 1902 woedt een felle brand die een groot deel van de mouterij en enkele andere onderdelen in de as legt. De mouterij wordt herbouwd op basis van tekeningen van de Frankfurtse architect J.L. Langeloth die A. Salm aanpast op basis van aanwijzingen van Bouw- en Woningtoezicht. Vervolgens zal A. Salm onder meer een luchttransportbrug (1903, gesloopt), een bottelarij, beambtenwoning en een expeditiekantoor (1914, gesloopt) ontwerpen.¹¹¹⁰ De bierbrouwerij zal tot het overlijden van A. Salm een van zijn belangrijkste klanten blijven.¹¹¹¹

5.3.3. De wintertuin van Hotel Krasnapolsky (1879, Warmoesstraat 183).

In navolging van Parijs en Londen maakt Amsterdam vanaf de jaren zestig van de negentiende eeuw een inhaalslag op het gebied van hotels en koffiehuisen. De bouw van het Amstelhotel in 1867 markeert die omslag. Het wordt het eerste 'grand hotel' van Nederland.¹¹¹² Ook

1103 Zwaal 2010, pp. 14-15. Zie ook J.C. Bossard en J. Spier, *Aan d'Amstel en het Y. 100 jaar bouwen en brouwen. Uit de geschiedenis van de Amstelbrouwerij 1870-1970*, Amsterdam 1970. Veel brouwerijen haalden de kennis uit Duitsland, zie hiervoor ook: H. Schippers, *Het nieuwe bier. Technische innovaties in de Nederlandse biernijverheid in de tweede helft van de negentiende eeuw*, Zutphen 1992, p. 52.

1104 Zwaal 2013, pp. 234-235.

1105 Zwaal 2010, p. 15. Voor een overzicht van het complex rond 1900 zie overzichtsfoto op pp. 13-14.

1106 Na marktleider Heineken wordt De Amstel de nummer twee van Nederland (rond 1916): Zwaal 2013, p. 239.

1107 Kuyt 1997, p. 53. Salm bouwt ook voor De Pesters privé. Zo voldoet De Pesters NLG 500 voor zijn huis als honorarium, brief d.d. 13 mei 1872, SAA, archief 1315, 3. G.B. Salm noemt Uhlenbroek in een aantekening 'mijn vriend', SAA, archief 1315, 3. Zie ook brief Uhlenbroek, d.d. 13 december 1879, SAA, archief 1315, 3.

1108 Voor de betaling van NLG 500, de helft van het nog verschuldigde honorarium, voor de Amersfoortsche Beijersch-Bierbrouwerij, zie brief d.d. 11 november 1872, SAA, archief 1315, 3. In 1881 bouwt G.B. Salm in Amersfoort ook de Amersfoortsche luciferfabriek Beuker & Van der Valk.

1109 Kuyt 1997, pp. 53-55.

1110 Kuyt 1997, p. 55.

1111 Rekeningboek 1891-1917, SAA, Archief 1315, 45.

1112 Vreeken en Wouthuysen 1987, pp. 25-26 en pp. 73-96.

café-restaurant Krasnapolsky, begonnen als koffiehuis, maakt een moderniseringsslag door. Zij breiden pand voor pand uit en stellen de zomertuin achter de panden in 1878 open voor publiek. Het jaar daarop krijgt G.B. Salm de opdracht van A.W. Krasnapolsky (1834-1912) voor een wintertuin samen met een nieuwe (smalle) voorgevel en een biljartzaal.¹¹¹³

Lang worstelen architecten met de rol van ijzer in de architectuur.¹¹¹⁴ De technische ontwikkelingen komen niet overeen met de dan geldende esthetische regels en conventies.¹¹¹⁵ Zo ontstaat een eigen esthetica. Bouwen met ijzer betekent zoeken naar het maximale resultaat met minimale inspanning. De integratie van bouwkunst en ijzerconstructies lijkt alleen te kunnen werken als ijzer een dienende functie heeft: zo krijgt het voor de bouwkunst een tweederangs positie.¹¹¹⁶ Salm lijkt zich niets gelegen te laten liggen aan de discussie. Hij kijkt naar wat de opdrachtgever wil. Daarnaast zijn de technische mogelijkheden van ijzer voor dat moment uniek: het maakt, op betaalbare wijze, een ongekend grote overspanning mogelijk.¹¹¹⁷ Een gegeven dat door Salm vakkundig wordt uitgebuit.

G.B. Salm werkt de wintertuin uit in een overspanning van glas en ijzer, gedragen door ranke gietijzeren zuilen hetgeen voor Nederland uniek is.¹¹¹⁸ In de tuin bevinden zich grote palmen en bloemen.¹¹¹⁹ De galerijen zijn beschilderd met tropische landschappen en de wanden zijn bedekt met spiegels.¹¹²⁰ Uniek is ook het luchtverversingssysteem van meer dan twintig pk.¹¹²¹ De wintertuin wordt op 13 juni 1880 voor publiek geopend. De biljartzaal is via glazen deuren verbonden met de wintertuin. De verbouwing zorgt ervoor dat Hotel Krasnapolsky bekendheid krijgt als een van de grootste en sierlijkste koffiehuisen in de wereld: de wintertuin is in ieder geval de grootste in Nederland (38 x 15 meter met een hoogte van 13,83 meter).¹¹²² De wintertuin is oorspronkelijk verlicht met vierduizend gaspitten, maar kort na de opening wordt in 1881 de eerste elektrische verlichting geïnstalleerd.¹¹²³ Reden

1113 Vreeken en Wouthuysen 1987, pp. 97-112, met name pp. 99-100; Voor ontwerpen SAA archief 5221, nr. 4896. De zaal is in 1990 gerestaureerd, Brouwer 1990, pp. 24-26 (met bouwbestek, ongenummerd). Zie ook Werkman 1966, pp. 46-50.

1114 Voor een algemene achtergrond zie Van der Woud 1997b, pp. 92-94 en p. 275.

1115 Van der Woud 1997b, p. 93.

1116 Van der Woud 1997b, p. 94.

1117 Wagenaar 2000, p. 23.

1118 Krabbe 2007, p. 526-527 en Vreeken en Wouthuysen 1987, p. 101. Zie ook Van der Woud 1997b, p. 275.

1119 De palm is de meest geliefde kamerplant in de negentiende eeuw: zie Montijn 1998, p. 93. Verder Werkman 1966, pp. 53-56.

1120 De Rooy 2007, p. 21; zie ook Van der Woud 2015, p. 52. De beschilderingen zijn van de Belgische decoratieschilder A. Graux en vader, zoon en kleindochter Tetar van Elven: Anoniem 1880a. Zie ook Anoniem 1888d, Vreeken en Wouthuysen 1987, p. 102 en Werkman 1966, p. 48.

1121 Anoniem 1880a.

1122 Vreeken en Wouthuysen 1987, pp. 100-101.

1123 Vreeken en Wouthuysen 1987, pp. 101-102. Zie ook Lesger 2013, p. 292 en Werkman 1966, pp. 82-93.

voor de omschakeling is de hitte en het brandgevaar. Dit gebeurt ook bij andere hotel-restaurants, grote winkels en het Paleis van Volksvlucht (1864). Deze openbare gebouwen hebben een luxe-imago: zij hebben, met elektrische verlichting, een uitstraling van luxe, feestelijkheid en weelde.¹¹²⁴ Alle nieuwigheden hebben een impact op de stad. De schrijver Herman Gorter (1864-1927) ziet de stad en de maatschappij veranderen: 'Amsterdam was een suffe stad geweest, maar het werd nu een levende stad.'¹¹²⁵ Amsterdam ontwikkelt zich dan ook van een 'provincieplaats' naar een 'internationaal georiënteerde metropool'.¹¹²⁶

De opdracht voor de verbouwing van Krasnapolsky is prestigieus en commercieel interessant. De bouw (en verbouw) van koffiehuisen en hotels in grote steden wordt op dat moment gezien als de belangrijkste bouwopgave van de architect.¹¹²⁷ De architectuur en de inrichting vergen forse investeringen om het publiek met de juiste ambiance te trekken.¹¹²⁸ Het zijn de particuliere initiatieven die een stempel op de stad drukken. Naast de wintertuin van Krasnapolsky weten de nieuwe theaters in de Amstelstraat, de cafés van onder meer Schiller en Mille Colonnes (I. Gosschalk, 1879, op de Botermarkt, nu Rembrandtplein) en de spiegelruiten van Hirsch (Leidseplein) en De Bonneterie (Kalverstraat) het publiek in vervoering te brengen.¹¹²⁹

5.3.5. Verenigingsgebouw voor de Vrije Gemeente, (1879-1880, Weteringschans 20 (thans 6-8))

De Vereeniging De Vrije Gemeente (opgericht 1878) ontstaat na de uittreding uit de Nederlands Hervormde Kerk van een groep geloofsgenoten onder leiding van de predikanten en broers Ph. R. Hugenholtz (1821-1889) en P.H. Hugenholtz jr (1834-1911).¹¹³⁰ De nieuwe gemeente heeft behoefte aan een eigen ruimte en zij vraagt de architecten J.H. Leliman, A.L. van Gendt, I. Gosschalk, J.L. Springer, N. Vos en G.B. Salm een ontwerp in te dienen voor een besloten prijsvraag. Hoewel Salm niet de eerste prijs wint, krijgt hij wel de opdracht voor de bouw van de kerk.¹¹³¹ Het bestuur gaat daarvoor eerst te rade bij L.H. Ebersson (1822-1889), de architect

1124 Montijn 1998, p. 60. Voor de overgang van gas naar licht en de impact voor de winkelier zie ook Canter, z.j., pp. 98-99.

1125 Endt 1986, z.p.

1126 Rogge 1949, p. 306 en Rijkscommissie voor de monumentenzorg 1984, p. 11.

1127 Anoniem 1890a, p. 409.

1128 Van der Woud 2015, p. 51.

1129 Wagenaar 2000, p. 23. Voor Maison De Bonneterie zie ook: Stoutenbeek en Vigeveno 2003, pp. 114-116. Voor Mille Colonnes zie Vreeken en Wouthuysen 1987, p. 163.

1130 Van den Boogaard 2018, p. 15 e.v. Zie ook Wijnman 1971, pp. 532-533.

1131 De Jong 2001, p. 140. Zie ook Van den Boogaard 2018, pp. 46-53. Overigens noemt Van den Boogaard op pagina 63 ten onrechte dat een zoon van de architect later voorzitter van de Vrije Gemeente wordt, namelijk A.J.J. Salm (1848-1909). A.J.J. Salm is geen zoon van G.B. Salm. Voor de betrokkenheid van A.J.J. Salm en zijn zoon G.J. Salm (1880-1969) bij de Vrije Gemeente zie Hell en Los 2012, p. 87 en p. 155.

van de koning.¹¹³² Maar mogelijk speelt G. Westerman hier ook een rol; hij is namelijk actief lid van de Vrije Gemeente.¹¹³³

Salm bouwt de grote bakstenen constructie in een neo-romaanse stijl, ook wel de rondbogenstijl genoemd (afb. 5). Hoewel de populariteit van de rondbogenstijl in de jaren zestig tanende was, wordt deze in de jaren zeventig en tachtig nog een enkele keer gebruikt, zoals hier.¹¹³⁴ Door het gebruik van de rondbogenstijl is hier waarschijnlijk de invloed van F. von Gärtner zichtbaar.¹¹³⁵ Andere voorbeelden die rond die tijd gebouwd werden zijn het Coolsingelziekenhuis te Rotterdam (1839-1851, verwoest 1940, W.N. Rose (1801-1877)) en de Koninklijke Nederlandsche Yacht-Club te Rotterdam (1849-1851, nu Wereldmuseum, A.N. Godefroy (1822-1899)).

Zoals eerder beschreven, vraagt vader aan zoon Salm advies voor het ontwerp.¹¹³⁶ Bram bezoekt daarvoor de bibliotheek van de École des Beaux-Arts, raadpleegt onder meer Viollet-le-Duc en stuurt vader Salm voorbeelden van ornamenten.¹¹³⁷ Op zondag 2 mei 1880 wordt het gebouw, dat vooral geen kerk mocht heten, feestelijk geopend.¹¹³⁸ De dag erna is er een 'vriendschapsdich' en Salm is ook uitgenodigd.¹¹³⁹

Architect G.T. Rietveld (1888-1964), die later het nieuwe verenigingsgebouw zal ontwerpen, ziet het als een voortreffelijk en degelijk gebouw.¹¹⁴⁰ Voor Frater Smid is dat een postume hulde voor G.B. Salm.¹¹⁴¹ Het bakstenen gebouw oogt aan de buitenzijde niet als een kerk. Dat komt omdat Salm het bouwt in een romaanse basiliekvorm. Dit kan men zien als een uitdrukking van de universaliteit van het geloof. Zo wordt het losgemaakt uit een eeuwenoude kerkelijke traditie waardoor het gebouw de universaliteit ademt van het christendom van voor de kerkelijke traditie.¹¹⁴² Binnen oogt het gebouw wel degelijk als een kerk en biedt het plaats aan zo'n vijftienhonderd personen. Naast de grote zaal zijn er een

1132 Keuning en Lansink 1999, p. 72.

1133 Van den Boogaard 2018, p. 51.

1134 Godefroy 1920, p. 209 en Krabbe 1998, p. 199

1135 Anoniem 1897d, p. 113. Vergelijk bijvoorbeeld het zijaanzicht van het verenigingsgebouw de Vrije Gemeente met de westzijde van de Staatsbibliotheek van F. von Gärtner (1831-1843, München); zie Hederer 1976, p. 122 en Van den Boogaard 2018, p. 56.

1136 Kuyt 1997, pp. 68-69.

1137 Brief d.d. [ongedateerd], 1879, SAA, archief 1315, 31. Bram geeft bij Pé, zijn toekomstige verloofde, aan dat hij zich heel trots voelt iedere keer dat zijn vader hem om advies of hulp vraagt: brief d.d. 22 april [ongedateerd], SAA, archief 1315, 34.

1138 Van den Boogaard 2018, p. 7 en p. 49.

1139 Brief d.d. 28 april 1880, SAA, archief 1315, 3. Later schrijft het bestuur aan Salm dat ze tevreden zijn over de aannemer maar hem niet willen aanhouden als leverancier: brief d.d. 5 mei 1881, SAA, archief 1315, 3.

1140 Frater Smid 1965, p. 7.

1141 Frater Smid 1965, p. 7.

1142 Frater Smid 1965, p. 7. Zie ook Van den Boogaard 2018, pp. 209-210.

conciërgewoning, drie leslokalen, een bestuurskamer en een kleine zaal. Het gebouw is thans bekend als pop- en cultuurcentrum Paradiso.¹¹⁴³

5.3.6. Spaarbank voor de Stad Amsterdam

(Singel 544-546, 1879-1881, verwoest 1943).

In hetzelfde jaar dat Salm bezig was met het Aquarium (hierna te bespreken in paragraaf 5.5), het kerkgebouw voor de Vrije Gemeente en de wintertuin van Krasnapolsky, maakte Salm de eerste ontwerpen voor de Spaarbank voor de Stad Amsterdam (zie afb. 6). De Spaarbank wordt stevast in zijn oeuvre genoemd, hoewel het al lang uit het straatbeeld is verdwenen.¹¹⁴⁴ Het ontwerp lijkt een middenpositie in te nemen tussen enerzijds het ontwerp voor de Vrije Gemeente in een sobere uitvoering met weinig ornamenten en anderzijds de uitbundige klassieke bouwstijl van het Aquarium.

Bankgebouwen waren voor de bouw van de Spaarbank vooral sober en ingetogen: mogelijke reden hiervoor is dat architecten naar een juiste stijl zochten voor een bankgebouw dan wel door opdrachtgevers die niet te veel wilden uitgeven en zeer terughoudend zijn. Dat lijkt rond 1880 te veranderen. Het stijldebat onder architecten en opdrachtgevers die niet meer te zuinig willen overkomen maken een rijkere aankleding mogelijk. Het ontwerp voor de Spaarbank was één van de eerste voorbeelden waarbij bankgebouwen een stijlvollere en representatieve voorgevel kregen. Hierbij grijpt men terug op elementen van de Hollandse Renaissance.¹¹⁴⁵

Salm maakt twee tekeningen voor de voorgevel (in september 1879 en 1880) die verschillen in detailniveau. De begane grond is in beide gevallen voorzien van pilasters van de Dorische orde. Verder kent de versie van 1879 op de eerste verdieping pilasters van de Ionische orde en de versie van 1880 een variant op de Korinthische orde. De pilasters op de tweede verdieping blijven wel gelijk en zijn van de Korinthische orde. Daarnaast zijn er detailverschillen zoals bij de vensters. In zijn geheel is het ontwerp van de voorgevel uit 1879 soberder van karakter. Het ontwerp van de achtergevel blijft wel nagenoeg gelijk, hoewel de vensters in het ontwerp van 1880 geprononceerder zijn. In de dwarsdoorsneden en de plannen van de diverse verdiepingen zijn geen verschillen van bijzondere aard te ontdekken.¹¹⁴⁶

¹¹⁴³ Voor de achtergrond van die metamorfose Van den Boogaard 2018, pp. 207-208.

¹¹⁴⁴ De Roy van Zuydewijn 1984, p. 50.

¹¹⁴⁵ Van Leeuwen 1996, p. 34.

¹¹⁴⁶ De ontwerpen van voor-, zij- en achtergevel, dwarsdoorsneden en plannen van diverse verdiepingen, Archief van de Centrubank en rechtsvoorganger, SAA, archief 1431, 263. De eerste steenlegging is 21 april 1880, brief d.d. 5 juni 1880, Archief van de Centrubank en rechtsvoorganger, SAA, archief 1431, 264. Zijdelings is A. Salm GBzn ook betrokken, bij een bemiddeling in een geschil tussen F.G. Boot en de Spaarbank inzake het buurperceel van F.G. Boot, eigenaar van café Pitoresque, Reguliersdwarsstraat 13. Hij is in ieder geval aanwezig bij een bespreking over een schikking op 17 februari 1880 met de directie van de Spaarbank. Brieven d.d. 29 januari 1879 (sic), 14 en 19 februari 1880, Archief van de Centrubank en

Salm zit regelmatig met de bouwcommissie aan tafel om de details van het werk te bespreken.¹¹⁴⁷ Uit de correspondentie blijkt dat ook hier Salm heel dicht op het bouwproces zit.¹¹⁴⁸ Zo vraagt Salm, na het slaan van de eerste paal, permissie voor een bonus van NLG 50 voor het werkvolk, hetgeen wordt gehonoreerd.¹¹⁴⁹

5.3.7. Concertgebouw (niet gerealiseerd)

Voor het nieuwe Concertgebouw te Amsterdam (1882-1883) wordt een besloten prijsvraag uitgeschreven onder de vooraanstaande architecten C. Muysken, A.L. van Gendt, Th. Sanders (1847-1927), Th.G. Schill (1852-1914) en G.B. Salm. De jury bestaat uit P.J.H. Cuypers, I. Gosschalk en J.L. Springer. De ontwerpen, die voor 1 oktober 1882 worden ingediend, stemmen niet tot tevredenheid. Van het vijftal werd beter verwacht. De kritiek is dat ze niet bijzonder geïnspireerd schijnen te zijn geweest: slechte planindeling en aan het tekenwerk is weinig zorg besteed.¹¹⁵⁰

Het ontwerp van G.B. Salm wordt als beste plan gezien. De grote zaal heeft de juiste vorm, omgeven door ruime corridors. Praktisch zijn de flinke vestibules en vestiaires, goed geplaatst de trappen. De orkestbak is met kennis ingericht. Kritiek is er op de galerij die de zaal in komt. Dit wordt als minder fraai gezien. Waardering is er voor de academische plattegrond die tevens voldoet aan de eisen van de praktijk. De gevels hebben te veel bekende Franse motieven om oorspronkelijk te zijn. De wens wordt dan ook uitgesproken dat de gevels worden verbeterd en dat een overdekte doorgang wordt aangebracht. Deze toevoeging wordt als onmisbaar beschouwd.¹¹⁵¹

Geen van de ingezonden plannen krijgt een prijs maar de jury vraagt A.L. van Gendt (met het plan 'Apollo') en G.B. Salm (met het plan 'G-sleutel') om een gewijzigd plan in te dienen. De technische adviseurs kunnen zich met geen van beide opnieuw ingediende plannen verenigen. De keus is dan ook aan het bestuur die voor het plan 'Apollo' kiest en A.L. van Gendt uiteindelijk op 6 april 1883 tot winnaar uitroept.¹¹⁵² Het gehele proces gaat gepaard met ruzies en verzoeken om arbitrage en past goed bij de overige problemen in verband met de totstandko-

rechtsvoorganger, SAA, archief 1431, 264. Vermoedelijk is dat tijdens een kort verblijf, want hij zou pas eind 1880 terugkeren uit Parijs waar hij op dat moment verblijft.

1147 De bouwkosten worden door hem begroot op NLG 98.376,=, het werk wordt aangenomen door L.C. Schaade voor NLG 79.846,=. Het honorarium van Salm bedraagt 5%: notulen d.d. 3 september 1879, 29 september 1879 en 11 februari 1882, Notulenboek bouwcommissie d.d. 4 november 1878-11 februari 1882, Archief van de Centrubank en rechtsvoorganger, SAA, archief 1431, 261. Voor details van meer- en minderwerk zie overzicht 1881, Archief van de Centrubank en rechtsvoorganger, SAA, archief 1431, 264.

1148 Archief van de Centrubank en rechtsvoorganger, SAA, archief 1431, 264.

1149 Notulen d.d. 24 maart 1880, Notulenboek bouwcommissie d.d. 4 november 1878-11 februari 1882, Archief van de Centrubank en rechtsvoorganger, SAA, archief 1431, 261.

1150 Anoniem 1883d, p. 23.

1151 Anoniem 1883d, p. 23.

1152 Anoniem 1883c, p. 151, zie ook Keuning en Lansink 1999, pp. 38-42 en pp. 98-101.

ming van het Concertgebouw.¹¹⁵³ Het is wellicht de meest prestigieuze opdracht die G.B. Salm aan zijn neus voorbij heeft zien gaan.¹¹⁵⁴

5.4. De Joodse gemeenschap

Vader en zoon Salm krijgen diverse bouwopdrachten vanuit de Joodse gemeenschap. Hoe de contacten tot stand komen is onduidelijk. De Plantage, waar vader woonachtig was, had een Joods karakter.¹¹⁵⁵ Contacten met de Joodse Gemeenschap zijn mogelijk al snel gelegd. Niet uit te sluiten is dat de contacten lopen via J. Cahen jr., voor wie vader en zoon enkele bouwopdrachten verrichtten.¹¹⁵⁶

Uiteindelijk bouwt G.B. Salm een synagoge (voor het college Beth Hamidrassj Ets Chaïm) (1883, Rapenburgerstraat 109, samen met A. Salm GBzn), een bewaarschool (Rapenburgerstraat 52, (1883-1885), samen met A. Salm GBzn, gesloopt ca. 1968), en een synagoge aan de Lange Houtstraat (1894-1895, gesloopt 1963).¹¹⁵⁷ Daarnaast worden vader en zoon voor diverse verbouwingen ingeschakeld.

De eerste grote opdracht uit de Joodse Gemeenschap voor vader en zoon Salm is het ontwerp en bouw van de synagoge voor het college Beth Hamidrassj Ets Chaïm (1881-1883, Rapenburgerstraat 109).¹¹⁵⁸ Vader en zoon Salm zijn aanwezig bij de feestelijke en indrukwekkende inwijding van de Nieuwe Beth-Hamidrassch door de Nederlandsch Israëlitische Gemeente te Amsterdam op 16 september 1883.¹¹⁵⁹

Het gebouw heeft een eclectische voorgevel (zie afb. 7). Op de kolommen in het midden staat het jaartal in de joodse jaartelling 5643 (1883). Door een latere verbouwing is de

1153 Voor een verzoek tot arbitrage (door C. Muyskens, T. Sanders en Th. G. Schill) zie: Anoniem 1883a, pp. 51-52; voor de afwijzing van de arbitrage zie: Anoniem 1883b, p. 61. Voor de chaotische totstandkomingsgeschiedenis: Van Vonderen 2013, pp. 141-142.

1154 Rondom het museumplein zouden andere architecten aan hun faam bouwen: A.L. van Gendt met de (iets verderop gelegen) Hollandsche Manege (1881) en het Concertgebouw (1888), P.J.H. Cuypers met het Rijksmuseum (1885) en A.W. Weissman met het Stedelijk Museum (1894): zie ook Wagenaar 1990, pp. 271-272.

1155 Voor de ontwikkeling zie: Wagenaar 1990, pp. 257-258. Zie ook Rijkscommissie voor de Monumentenzorg 1984, p. 18 en Roegholt 1982, p. 49.

1156 Winkelpanden Kalverstraat 44-46 (1881) en Kalverstraat 35-37/Rokin 32 (1882).

1157 Van Agt 1974, pp. 74-75 en 78-79. Zie ook Hoogewoud 2000, pp. 228-229.

1158 De vergunning wordt verleend op 29 oktober 1881 waarna de bouw wordt aanbesteed op 30 november voor destijds NLG 54.300: Van Agt 1974, pp. 73-75 met daarin opgenomen afbeeldingen en bouwtekeningen. Zie ook Van Voolen 2006, pp. 52-53.

1159 Zie Orde bij de feestelijke inwijding van de Nieuwe Beth-Hamidrassch d.d. 16 september 1883: Den Haag, Centraal Bureau voor Genealogie (CBG), archief 303, Archief Vereniging Familie Salm, 399. Zie ook Anoniem 1882.

oorspronkelijke voorgevel aangetast (zie afb. 8). De oorspronkelijke gevel kende grote glazen raampartijen met traditionele vensters. Het gebruik van de grote glazen vensters voor een schoolgebouw is geheel volgens de nieuwe ideeën. Aan de voorzijde bevonden zich onder meer de schoollokalen, studeervertrekken, een bibliotheek en de conciërgewoning. De synagoge was gesitueerd in het achtergebouw met aan drie zijden galerijen op gietijzeren kolommen.¹¹⁶⁰ In de zaal staat de Heilige Arke in een nis met oriëntaalse stijl.¹¹⁶¹ Ook hier weten vader en zoon Salm optimaal gebruik te maken van relatief kleine perceel.

G.B. Salm heeft immers inmiddels ervaring opgedaan met het bouwen van de Eerste Ambachtsschool (1867, Weteringschans, in opdracht van de Maatschappij tot Verbetering van den Werkenden Stand).¹¹⁶² Scholen waren een bouwopgave waarbij de architectuur beïnvloed werd door de nieuwe ideeën over gezondheid: lokalen met een genormeerde hoeveelheid ruimte, aanvoer van frisse lucht en verwarming alsmede een ruimte voor gymnastiek.¹¹⁶³ Later verzorgt hij ook de verbouwing van de Kweekschool van Machinisten.¹¹⁶⁴ Met zoon ontwerpt hij het Blindeninstituut.

Het leerhuis (de betekenis van 'Beth Hamidrasj Ets Chaïm' is leerhuis Boom des Levens) is een belangrijke stimulans voor het 'lernen', het joodse leren. Het wordt dan ook het studiecentrum voor Askenazische-Hoogduitse joden in Amsterdam.¹¹⁶⁵ Het gebouw is één van de weinige voorbeelden van joodse nieuwbouw van synagogen uit de negentiende eeuw, ten gevolge van een (joods) bouwverbod (men werd geacht de hoofdsjoel te bezoeken) en latere saneringen.¹¹⁶⁶

Vanwege de enthousiaste reacties op het eindresultaat van het college Beth Hamidrasj Ets Chaïm worden vader en zoon Salm in 1883 ook aangezocht voor het ontwerp van de bewaarschool voor Nederlands Israëlitische Minvermogenenden (Rapenburgerstraat 52, (1883-1885), gesloopt ca. 1968) in opdracht van het Nederlandsch Israëlitische Armbestuur (zie afb. 9). Het

¹¹⁶⁰ Haagsma, De Haan, De Haas en Schoo 1981, p. 37.

¹¹⁶¹ Vermeer en Rebel 1992, p. 213.

¹¹⁶² G.B. Salm zelf lid en hij rekent voor het ontwerp geen kosten: Kuyt 1997, p. 51. Zie ook Van Eeghen 1960, p. 16. Tien jaar later is hij betrokken bij een verbouwing: brief d.d. 24 oktober 1877, SAA, archief 1315, 3. Met de school wordt een hele generatie vaklieden opgeleid die de bouw van de stad tot stand brengen: Hagoort 2012, p. 308.

¹¹⁶³ Voor de ontwikkeling en achtergrond zie: Jacobs 1996, pp. 90-95. Zie ook: Van der Woud 2010b, p. 250.

¹¹⁶⁴ Kweekschool voor Machinisten (Oostenburgermiddenstraat 60), goedkeuring rekening, Brief d.d. 15 februari 1879, SAA, archief 1315, 3 en Archief van de Vereniging van Hoger Beroepsonderwijs en rechtsvoorgangers en gedeponeerde archieven, SAA, archief 1551, 33.

¹¹⁶⁵ Stoutenbeek en Vigeveno 2017, pp. 66-67. Het leerhuis werd na de oorlog een fabriek en werd als zodanig flink verbouwd. In 1973 heeft het pand een grondige restauratie ondergaan en een kreeg een deel van het gebouw de bestemming als joods-cultureel centrum. De voorgevel is (deels) behouden gebleven alsmede enkele kenmerkende elementen in het gebouw.

¹¹⁶⁶ Rijkscommissie voor de Monumentenzorg 1984, p. 53.

ontwerp bevatte acht lokalen voor in totaal zo'n duizend kinderen. Bij de feestelijke opening op 20 september 1885 wordt het gebouw geroemd: het is 'prachtig, flink, doelmatig'.¹¹⁶⁷

Vervolgens zijn vader en zoon Salm in 1883 betrokken bij een verbouwing van het jongensweeshuis Megadle Jethamin (Amstel 21-23/Zwanenburgerstraat 20-24, gesloopt 1977), in opdracht van het Bestuur van het Nederlandsch Israëlitisch Jongensweeshuis.¹¹⁶⁸ Aan het pand, in 1865 ontworpen door C. Outshoorn (1812-1875), wordt in 1883 een nooduitgang met trap toegevoegd. In 1888 volgen aan weerskanten van het hoofdgebouw, een ziekenzaal en een gymnastiekzaal.

Daarna maakt vader Salm een ontwerp voor het trappenhuis aan de achterzijde van de hoofdsynagoge (Uilenburgerstraat 91, 1889) voor de Nederlandsch Israëlitische Gemeente.¹¹⁶⁹ Verder is hij voor het Nederlandsch Israëlitisch Armbestuur betrokken bij een verbouwing van een directeurswoning (Nieuwe Keizersgracht 98, 1890) en een brandtrap (Nieuwe Kerkstraat 135, 1893).¹¹⁷⁰

Dan volgt weer een grote opdracht, ditmaal voor vader Salm. Hij ontwerpt en bouwt weer een synagoge aan de Lange Houtstraat 9 (1894-1895, gesloopt 1963). De synagoge wordt gebouwd in opdracht van het Kerkbestuur der Nederlandsche Israëlitische Hoofdsynagoge ter vervanging van een synagoge uit 1726.¹¹⁷¹

De synagoge heeft een sobere eclectische voorgevel met gotische spitsboogvensters. De midden ingang geeft toegang tot de hoofdruimte, die verhoogd op het souterrain is aangelegd. In deze zaal bevond zich de Arke aan de lange wand (zuidoostzijde). De ingangen aan beide zijde van de hoofdingang gaven toegang tot de eerste verdieping, een galerij, met vrij uitzicht op de Arke en de grote zaal. De synagoge staat ingeklemd tussen twee gebouwen. Naast de grote raampartijen aan de voorkant zorgt ook een dakopbouw met bovenlichten voor voldoende daglicht, die tot aan de Arke kon doordringen.¹¹⁷²

Tenslotte is G.B. Salm verantwoordelijk voor de verbouwing van de Nederlandsch Israëlitische Armenbewaarschool in de Nederlandsch Israëlitische Goddiensschool voor meisjes (Rapenburgerstraat 103-105, 1890, met een oorspronkelijk ontwerp van W.J.J. Offenbergh (1812-1873)).¹¹⁷³

1167 Anoniem 1883e en Anoniem 1885b.

1168 Van Agt 1974, pp. 74-75. Zie ook Kuyt 1997 p. 81 en dienst bouw -en woningtoezicht: bouwtekeningen gesloopte percelen, SAA, archief 10151, nr. 6871.

1169 Kuyt 1997, p. 97.

1170 Kuyt 1997, p. 98 en p. 101.

1171 De vergunning wordt verleend op 27 februari 1894 waarna de aanbesteding volgt op 19 maart 1894. Het pand wordt opgeleverd op 20 september 1895 en gebouwd voor NLG 11.984: Van Agt 1974, pp. 74-75 en 78-79 met afbeelding op blz. 78. Zie ook Hoogewoud 2000, pp. 228-229 en Kuyt 1997, p. 102.

1172 SAA, archief 10151, nr. 19528 en 15272. Zie ook Van Agt 1974, pp. 78-79 (met afbeelding).

1173 Van Agt 1974, pp. 74-75.

5. 5. Het Aquarium en de relatie met Artis.

Aan het eind van de Plantage Middenlaan rijst het Aquarium (Plantage Middenlaan 53, 1882) van het Koninklijk Zoölogisch Genootschap Natura Artis Magistra op als een Griekse tempel, al gaat een groot deel van de voorgevel verstopt achter volgroeide bomen. Het is één van de hoogtepunten in het oeuvre van G.B. Salm. De Romeins-classicistische voorgevel trekt meteen de aandacht: een monumentale zuilenrij (peristyle) en podium van rood zandsteen (afb. 10).¹¹⁷⁴

In het najaar van 1876 wordt de bouw van een Aquarium besproken in het bestuur van Artis. Daarbij komt de mogelijkheid aan de orde dat de gemeente Amsterdam de grond kosteloos ter beschikking stelt.¹¹⁷⁵ Daar gaat gemeenteraad het jaar daarop inderdaad mee akkoord. Wel moet dan het Aquarium ter beschikking worden gesteld van het hoger onderwijs.¹¹⁷⁶ Deze wens blijkt uiteindelijk veel voeten in de aarde te hebben.

Directeur Westerman treedt in overleg met de wethouder van onderwijs J.C. de Koning (1832-1901) en met de hoogleraar in de zoölogie prof. W. Berlin (1825-1902) over de inrichting van een collegezaal. De leden zelf geven aan dat het gebouw zowel vanuit de tuinzijde als van de openbare weg toegankelijk moet zijn.¹¹⁷⁷ Een commissie uit het bestuur reist naar Frankfurt om daar het Aquarium te bekijken.¹¹⁷⁸ Het is de bedoeling dat Salm meegaat naar Frankfurt, zoals hij vaker met opdrachtgevers meegaat naar het buitenland.

Salm wil eerst een ontwerp maken voor het Aquarium en dan naar Frankfurt.¹¹⁷⁹ De reis naar Frankfurt wordt meerdere keren uitgesteld. Het liefst wil hij dat doen met de kerstdagen van 1877.¹¹⁸⁰ Of hij uiteindelijk naar Frankfurt gaat, is onduidelijk; wel heeft hij in de aanloop naar het verlenen van de opdracht al veel gereisd voor het Aquarium.¹¹⁸¹

¹¹⁷⁴ Kemme en Dekkers 2010, p. 115 en Van Geemert 2001, p. 106.

¹¹⁷⁵ Uittreksels uit de notulen der bestuursvergaderingen 1876-1882, d.d. 4 december 1876, SAA, archief 395, 175 en 1153. De oorspronkelijke notulen zijn te vinden in nr. 1153, de getypte versie daarvan in nr. 175. Dit nummer is inmiddels digitaal toegankelijk; reden dat steeds naar dit nummer wordt verwezen.

¹¹⁷⁶ Uiteindelijk wordt de grond op 30 oktober 1877 overgedragen aan Artis. Uittreksels uit de notulen der bestuursvergaderingen 1876-1882, d.d. 23 april 1877, 2 juli 1877, 30 juli 1877, 24 september 1877 en 29 oktober 1877, SAA, archief 395, 175.

¹¹⁷⁷ Uittreksels uit de notulen der bestuursvergaderingen 1876-1882, d.d. 19 november 1877, SAA, archief 395, 175.

¹¹⁷⁸ Uittreksels uit de notulen der bestuursvergaderingen 1876-1882, d.d. 3 december 1877, SAA, archief 395, 175.

¹¹⁷⁹ Brief d.d. 8 november 1877, SAA, archief 1315, 24.

¹¹⁸⁰ Brief d.d. 10 december 1877, SAA, archief 1315, 24. Hij klaagt vervolgens over drukte op kantoor en geeft aan niet naar Frankfurt te gaan als zijn zoon Bram Salm besluit voor de kerstdagen uit Zwolle over te komen: Brief d.d. 15 december 1877, SAA, archief 1315, 24. Zie ook briefkaart 20 november 1877, SAA, archief 1315, 26. Uiteindelijk gaat Bart met Kerst 1877 mogelijk naar Parijs. Zie Brief [zonder dag] september 1877, SAA, archief 1315, 23, Brief d.d. 14 december 1877, SAA, archief 1315, 23 en brief d.d. 18 augustus 1877, SAA, archief 1315, 24.

¹¹⁸¹ Brief [zonder dag] september 1877, SAA, archief 1315, 23, Brief d.d. 14 december 1877, SAA, archief 1315, 23 en brief d.d. 18 augustus 1877, SAA, archief 1315, 24

Vervolgens stuurt professor Berlin zijn wensenpakket ten aanzien van het ontwerp aan Salm. De eisen zijn voor genootschap Artis te hoog maar de directeur herinnert de leden aan hun toezegging om het gebouw geschikt te maken voor hoger onderwijs. Toch wordt geconstateerd dat aan de eisen nooit voldaan kan worden, reden dat de directeur wordt verzocht opnieuw met het gemeentebestuur te overleggen.¹¹⁸²

Intussen maakt Salm diverse ontwerpen van het nieuw te bouwen Aquarium en presenteert die op 11 maart 1878 aan de vergadering. De bouwcommissie zal vervolgens de vergadering gaan adviseren. Zij doet dat in de vergadering van 8 april 1878. Het door de bouwcommissie voorgedragen ontwerp wordt goedgekeurd. Salm schat daarbij de bouwkosten op NLG 250 per meter, maar dat bedrag wordt door de bouwcommissie verhoogd tot NLG 300 per meter. De vergadering gaat daarmee akkoord.¹¹⁸³

Uit overleg met de wethouder De Koning en professor Berlin komt het nadrukkelijke verzoek naar voren om onderwijs te faciliteren in het gebouw. Het ontwerp zou daarvoor moeten worden vergroot en aangepast. Ook zal de voorgenomen bouw vertraging oplopen, tot verdriet van de leden. De leden manen de directeur tot overleg. Dit overleg komt er met als resultaat dat B en W formeel aan het bestuur uitstel vraagt voor de bouw.¹¹⁸⁴

De vergadering van het genootschap Artis bespreekt de wensen van de gemeente Amsterdam en vanuit de vergadering heeft het de voorkeur dat de gemeente Artis een vergoeding geeft om de volledige onderwijsfaciliteiten, zoals gewenst door de gemeente, aan te brengen in het Aquarium gebouw. Het feitelijke gevolg is dat stadsarchitect B. de Greef (1818-1899) met Salm moet gaan overleggen om dit te bewerkstelligen. Zij concluderen dat het mogelijk is om aan de eisen van professor Berlin tegemoet te komen door het ontwerp iets te vergroten. Dit heeft als resultaat dat op 8 juli 1878 het aangepaste ontwerp van stadsarchitect De Greef aan de vergadering wordt gepresenteerd: de vergrotingen zijn tegen het gebouw van Salm aangebracht. De plannen worden enkele weken later, op 25 juli 1878, in een voltallige vergadering besproken. Het nieuwe ontwerp roept vele bezwaren op: zo wordt het ontwerp van Salm 'ontsierd', moet het ontwerp worden aangepast hetgeen leidt tot hogere kosten en het gebouw wordt zodanig groot dat de beoogde beplanting aan beide zijden van het gebouw geen doorgang kan vinden. Daarnaast zien de leden praktische bezwaren die de exploitatie van het gebouw belemmeren en daarmee de positie van het genootschap in gevaar brengen. De vergadering concludeert dat zij de gemeente graag wil helpen, maar niet tegen deze voorwaarden en verzoekt directeur Westerman dan ook om opnieuw met de gemeente te overleggen.¹¹⁸⁵

¹¹⁸² Uittreksels uit de notulen der bestuursvergaderingen 1876-1882, d.d. 24 december 1877 en 14 januari 1878, SAA, archief 395, 175.

¹¹⁸³ Uittreksels uit de notulen der bestuursvergaderingen 1876-1882, d.d. 11 maart 1878 en 8 april 1878, SAA, archief 395, 175.

¹¹⁸⁴ Uittreksels uit de notulen der bestuursvergaderingen 1876-1882, d.d. 3 juni en 11 juni 1878, SAA, archief 395, 175.

¹¹⁸⁵ Uittreksels uit de notulen der bestuursvergaderingen 1876-1882, d.d. 17 juni, 24 juni, 8 juli, 25 juli 1878, SAA, archief 395, 175.

Na overleg vraagt de gemeente officieel aan het bestuur het besluit nader te overwegen naar aanleiding van diverse bedenkingen. De vergadering wil hier serieus naar kijken: een commissie wordt samengesteld die vervolgens rapport uitbrengt aan de vergadering. Uiteindelijk volhardt de vergadering in haar standpunt.¹¹⁸⁶ Westerman wordt verzocht daartoe een brief op te stellen die uiteindelijk door de vergadering wordt goedgekeurd.¹¹⁸⁷

Het bezwaar helpt. De gemeente geeft na beraadslaging aan dat zij zich neerlegt bij de bezwaren van Artis en voornemens is het gebouw voor zoölogie te bouwen op de Plantage, aansluitend aan het hek en in nabijheid van het Aquarium. Zij wil hiertoe een deel van de openbare weg verleggen. B en W legt zich dan ook neer bij het originele bouwplan van het Aquarium.¹¹⁸⁸

Vervolgens wordt Salm verzocht om voor 13 januari 1879 zijn plannen voor het ontwerp in te dienen. Salm voldoet daaraan en gaat vervolgens met de bouwcommissie in conclaaf over diverse wensen. Zo moet het mogelijk worden om tegen de achtermuur van het Aquarium een collectiegebouw te bouwen.¹¹⁸⁹ Voor het ontwerp en de constructie wordt ook intensief samengewerkt met C. Kerbert (1849-1927), curator van Artis en later opvolger van Westerman.¹¹⁹⁰ Op 3 februari heeft Salm de tekeningen klaar, op schaal, en kan alles bij de gemeente worden ingediend ter goedkeuring, met instemming van de vergadering. Enkele weken later, op 17 maart, bereikt Westerman ook overeenstemming met wethouder De Koning en professor Berlin over de inrichting van het gedeelte van het Aquarium dat voor het hoger onderwijs bestemd wordt. Dit biedt dan ook uitzicht op spoedige goedkeuring van de plannen.¹¹⁹¹

1186 Zij wil geen bouw van speciale faciliteiten voor onderwijs en geeft de voorkeur aan handhaving van de bestaande overeenkomst (dit is het Aquarium ter beschikking stellen ten behoeve van onderwijs). Volhardt de gemeente, dan is Artis bereid een deel van het gebouw op te offeren en de kosten daarvan te betalen aan de gemeente. Uittreksels uit de notulen der bestuursvergaderingen 1876-1882, d.d. 19 augustus, 26 augustus, 5 september, 9 september, 16 september 1878, SAA, archief 395, 175.

1187 Uittreksels uit de notulen der bestuursvergaderingen 1876-1882, d.d. 19 augustus, 26 augustus, 5 september, 9 september, 16 september 1878, SAA, archief 395, 175.

1188 Vervolgens ageert de vergadering tegen het voornemen om meteen aansluitend aan het hek van Artis het gebouw van zoölogie te bouwen, zij heeft de voorkeur voor bouw op de wal van de Lijnbaansgracht. Zie uittreksels uit de notulen der bestuursvergaderingen 1876-1882, d.d. 7 oktober, 22 oktober, 28 oktober 1878, SAA, archief 395, 175.

1189 Zie uittreksels uit de notulen der bestuursvergaderingen 1876-1882, d.d. 6 januari, 13 januari, 20 januari, 3 februari 1879, SAA, archief 395, 175.

1190 Mehos 2006, pp. 123-124.

1191 Tegelijkertijd biedt de gemeente de grond (0,52 aren) ter uitbereiding van het Aquarium aan in erfpacht, ten behoeve van de bouw van de trap, voor een canon van NLG 10 per jaar. Als de trap gebouwd is wordt het wenselijk geacht om het geheel af te sluiten met een hek. Hier is extra grond (0,20 are) voor nodig die ook aan de gemeente wordt gevraagd en verkregen. Zie uittreksels uit de notulen der bestuursvergaderingen 1876-1882, d.d. 17 maart, 31 maart, 15 april, 5 mei 1879, 14 november 1881 en 3 februari 1882, SAA, archief 395, 175.

Op 12 mei 1879 heeft Salm het bestek en de begroting van het heiwerk klaar zodat de uitbesteding kan beginnen.¹¹⁹² In juni 1879 wordt de eerste van 1740 palen geslagen voor een gewicht van 640.000 liter zeewater, 225.000 liter zoetwater, waterkelders, onderaardse filter-systemen en tien ton aan glazen ruiten.¹¹⁹³ Daarnaast vindt de vergadering zijn kostenraming van de uitbreiding zo onduidelijk dat men de directeur vraagt om met Salm te overleggen. Uiteindelijk komt een definitieve begroting van Salm voor de bouw van het Aquarium op een bedrag van NLG 317.167,30 (waarin opgenomen een honorarium voor Salm voor NLG 14.000). De bouw wordt op 5 juni 1879 goedgekeurd door de algemene vergadering.¹¹⁹⁴ Blijkbaar is Salm te optimistisch geweest dan wel is de bouw uitdagender dan gedacht want de begroting zoals Salm die communiceert aan het genootschap is een jaar later al opgelopen tot NLG 344.270,79 en nog een jaar later tot NLG 361.000.¹¹⁹⁵ Uiteindelijk lopen de kosten voor het gebouw op tot NLG 439.020,93.¹¹⁹⁶ Dat is een overschrijding van bijna 40% van het oorspronkelijke budget en wijst op moeilijkheden tijdens de bouw hetgeen later tijdens de opening ook bevestigd wordt. In ieder geval veroorzaakt de bouw spanningen tussen G.F. Westerman en G.B. Salm.¹¹⁹⁷

Salm heeft het druk want hij vergeet het bestek te sturen naar het bestuur van Artis; men moet hem dan ook tot twee keer toe aanmanen. Dat komt vaker voor want enkele maanden later moet Salm bij een overleg over enkele wijzigingen weer aangemaand worden voor het aanleveren van de definitieve bestekken voor het vervolg. Salm geeft daarbij aan dat het enkele weken gaat duren en hij verwacht dat de bouw tot zeker 1881 zal duren.¹¹⁹⁸

¹¹⁹² Zie uittreksels uit de notulen der bestuursvergaderingen 1876-1882, d.d. 12 en 19 mei 1879, SAA, archief 395, 175.

¹¹⁹³ Aldus H.J. Jesse (1860-1943), architect te Leiden, die werkzaam was op het bureau van Salm en Salm ten tijde van de bouw in een niet gedateerd krantenartikel: Den Haag, Centraal Bureau voor Genealogie (CBG), archief 303, Archief Vereniging Familie Salm, 401. Voor Jesse zie: Anoniem 1940.

¹¹⁹⁴ Zie uittreksels uit de notulen der bestuursvergaderingen 1876-1882, d.d. 3 juni en 9 juni 1879, SAA, archief 395, 175 en begroting 4 juni 1879, SAA, archief 395, 1154. Artis gaat voor de bouw van het Aquarium in eerste instantie een lening aan van NLG 400.000, rente 4,5%, met obligaties van NLG 500 en aflossing tegen jaarlijkse uitloting. De aanbesteding van de houten fundatie gaat naar de heren D. Cerlijn & Zoon en A.J. de Haan voor een bedrag van NLG 28.800. Die zijn daar voor 20 oktober meer klaar. Zie uittreksels uit de notulen der bestuursvergaderingen 1876-1882, d.d. 12 mei, 19 mei, 26 mei, 3 juni, 9 juni, 23 juni, 20 oktober 1879 en 19 september 1881, SAA, archief 395, 175. Voor details lening zie SAA, archief 395, 1161.

¹¹⁹⁵ Aantekeningen vergadering d.d. 15 maart 1880 en begroting februari 1881, SAA, archief 395, 1154.

¹¹⁹⁶ Het uiteindelijke honorarium voor G.B. Salm bedraagt in totaal NLG 15.112,35. Zie Uitgaven Aquarium, SAA, archief 395, 1157, en de registers van de uitgaven voor de bouw, nr. 5, zie SAA, archief 395, 1159. Voor diverse certificaten van betalingen zie SAA, archief 395, 1156.

¹¹⁹⁷ Van Geemert 2001, p. 106.

¹¹⁹⁸ Salm levert het bestek aan voor 8 september 1879. Uittreksels uit de notulen der bestuursvergaderingen 1876-1882, d.d. 11 augustus, 25 augustus, 8 september, 15 december, 22 december 1879, SAA, archief 395, 175.

In januari 1880 presenteren Salm en ingenieur J.A. Peters aan de vergadering de verwarmingsinrichting van het gebouw. Vervolgens krijgt Salm enkele weken later toestemming voor het proefdrukken van het bestek en lithografiedrukken van de tekening. Op 28 februari presenteert hij de tekeningen voor de aanbouw aan de vergadering. Zij geeft aan met 'ongeduld' de overige stukken af te wachten. Het bestek en voorwaarden zijn 15 maart dan eindelijk af. Het gehele verdere werk zal op 31 maart worden aanbesteed.¹¹⁹⁹

Voor de bouw van het perceel is de laagste inschrijver de heer J. Heijink voor een som van NLG 217.000. Voor de levering van de hardstenen werken is de laagste inschrijver Adolph Wolff te Amsterdam voor NLG 25.710. Beide heren krijgen na ingewonnen inlichtingen en advies van Salm, het werk gegund. Heijink ziet het werk echter niet zitten en trekt zich terug. Het werk wordt dan gegund, ook weer na advies van Salm, aan de volgende laagste inschrijver: de heren D. Cerlijn & zoon en A.J. De Haan te Amsterdam voor een bedrag van NLG 218.000.¹²⁰⁰

Een van de problemen die tijdens de bouw naar voren komen is dat volgens bestek 'Sint Poiré' steen geleverd zou moeten worden. Aannemer Wolff kan dat echter moeilijk verkrijgen en vraagt toestemming voor het gebruik van Bremersteen.¹²⁰¹ Het genootschap gaat akkoord, mits dat maar geen extra kosten met zich meebrengt. Maar blijkbaar is de leverantie van Bremersteen ook een probleem want al snel beklagen de aannemers Cerlijn en De Haan zich over de late levering van de stenen van Wolff. Salm geeft daarbij aan dat de bouw vertraagd wordt en het gebouw niet voor de winter overkapt is. Dit wordt een zodanig probleem dat Salm en Wolff aan de vergadering van Artis uitleg moeten komen geven. Wolff zegt toe aan zijn verplichtingen te voldoen en hulp te krijgen uit Duitsland.¹²⁰² Tijdens de bouw valt blijkbaar ook een kolom. Vader Salm is spaarzaam met informatie, want zoon Bram moet vanuit Parijs aan vader vragen hoe het nu precies zit.¹²⁰³

1199 Zie ook uittreksels uit de notulen der bestuursvergaderingen 1876-1882, d.d. 12 januari, 2 februari, 23 februari, 15 maart 1880, SAA, archief 395, 175.

1200 Voor de aanbesteding en contracten bestek en voorwaarden, alsmede brief Heijink d.d. 5 april met bevestiging van Westerman d.d. 6 april 1880, zie SAA, archief 395, 1154. Zie ook uittreksels uit de notulen der bestuursvergaderingen 1876-1882, d.d. 3 april en 5 april 1880, SAA, archief 395, 175. Voor het meerwerk buiten bestek zie SAA, archief 395, 1158. Dirk Cerlijn en Zoon en Albertus Jacobus de Haan (1851-1927) hielden kantoor op de Oude Zijds Achterburgwal 122 te Amsterdam: zie SAA, archief 395, 1154. Zij zouden uitgroeien tot één van de grootste aannemerscombinaties van Amsterdam en waren naast Artis ook betrokken bij onder meer de Stadsschouwburg, de Droogbak, de Beurs van Berlage en het voormalige postkantoor achter Paleis op de Dam, zie Dieze 1993, p. 40.

1201 Bremersteen: rood of wit zandsteen, wordt gewonnen langs de Wezer bij Minden (Duitsland). In de tekst staat 'Breinersteen' maar dat is niet te traceren, het lijkt dan ook een schrijffout.

1202 Uittreksels uit de notulen der bestuursvergaderingen 1876-1882, d.d. 19 juli, 26 juli, 9 september 1880, SAA, archief 395, 175.

1203 Brief d.d. 3 december 1880, SAA, archief 1315, 33.

Op zaterdag 6 november 1880 bezoekt het bestuur de kelders van het Aquarium om de waterbassins te bezoeken voordat deze gevuld worden. Het bestuur is onder de indruk van de uitvoering en de efficiënte aanleg. De kelders maken blijkbaar zoveel indruk dat de dagen erna deze kelders opengesteld worden voor belangstellenden waaronder leden en het dagelijks bestuur van de gemeente.¹²⁰⁴ Bart Salm is vaak op de bouwplaats aanwezig en is in de wolken wanneer de waterreservoirs, geheel van klinkers gemetseld, na het vullen waterdicht blijken te zijn.¹²⁰⁵

Terwijl Bram Salm in Parijs is voor zijn studie krijgt hij de opdracht van vader om namens G.F. Westerman bij zijn docent beeldhouwen Henri-Charles Maniglier (1825-1901) informatie in te winnen betreffende het maken van een fronton voor het Aquarium. De offerte komt op FF 8000,= en dat vindt A. Salm 'heel schikkelijk'.¹²⁰⁶ Het timpaan in het fronton zal een voorstelling bevatten van Neptunus met strijdswagen en zeemonsters.¹²⁰⁷ Bram Salm dringt bij zijn vader aan op spoedige besluitvorming.¹²⁰⁸ Waarom is onduidelijk maar Maniglier krijgt de opdracht niet.¹²⁰⁹ Salm krijgt wel akkoord op het model voor het fronton, te vervaardigen door de Hamburgse beeldhouwer Engelbert Peiffer (1830-1896) voor RM 3500,=.¹²¹⁰

De bouw vordert vervolgens gestaag. In augustus 1881 doet Salm het voorstel om in de kleine Aquariumzaal een beeld op te richten. Enkele maanden later, kan op enkele kleine elementen na, het gebouw worden opgeleverd.¹²¹¹ Eind november geeft professor Berlin zijn eerste colleges in het gebouw.¹²¹² Zaterdag 2 december 1882 is de feestelijk opening voor genodigden en de dag erna gaat het Aquarium open voor de leden.¹²¹³ Een jaar later stelt Salm voor de helft van zijn laatste deel van zijn honorarium in te houden om te gebruiken voor nog enkele ontbrekende details aan het Aquarium. Het bestuur gaat echter niet in op het aanbod.¹²¹⁴

1204 Uittreksels uit de notulen der bestuursvergaderingen 1876-1882, d.d. 8 november, 15 november 1880 SAA, archief 395, 175.

1205 Aldus H.J. Jesse (1860-1943), architect te Leiden, die werkzaam was op het bureau van Salm en Salm ten tijde van de bouw in een niet gedateerd krantenartikel: Den Haag, Centraal Bureau voor Genealogie (CBG), archief 303, Archief Vereniging Familie Salm, 401.

1206 Brief d.d. 1 september 1880, SAA, archief 1315, 33. FF is Franse Francs.

1207 In 1968 vanwege beschadiging verwijderd: Van Geemert 2001, pp. 105-106.

1208 Brief d.d. 1 september 1880, SAA, archief 1315, 33.

1209 Brief d.d. 8 september 1880, SAA, archief 1315, 33.

1210 Uittreksels uit de notulen der bestuursvergaderingen 1876-1882, d.d. 22 november 1880, SAA, archief 395, 175. Voor het bijwerken van het steenhoutwerk ontvangt Peiffer op 18 oktober 1881 NLG 1898,23, Uitgaven Aquarium, SAA, archief 395, 1160. RM is Reichs Mark.

1211 Uittreksels uit de notulen der bestuursvergaderingen 1876-1882, d.d. 22 augustus, 31 oktober 1881, SAA, archief 395, 175.

1212 Uittreksels uit de notulen der bestuursvergaderingen 1876-1882, d.d. 28 november 1881, SAA, archief 395, 175.

1213 Voor uitnodiging en lijst met genodigden zie SAA, archief 395, 1167.

1214 Wel wordt hem verzocht NLG 113,63 te betalen aan Cerlijn en De Haan (de aannemer) en wordt hem NLG 65,80 vergoed voor de heer Cornelissen: brief d.d. 16 maart 1883, SAA, archief 1315, 3.

De kranten spreken na de opening over een 'vrijgevolgde' dan wel 'gewijzigd Grieksche Stijl' met 'fraai beeldhouwwerk' en een sieraad voor Artis en de stad. De afbeelding in het timpaan met Neptunus in strijd met de elementen is een blikvanger. De grote galerij met veel glas en spiegelruiten maakt ook indruk. Het openingswoord van Westerman benoemt vooral de moeilijke totstandkoming van het gebouw.¹²¹⁵

In één publicatie is men zelfs lyrisch over het Aquarium maar met een kritische ondertoon. Zo krijgt Salm de hoogste lof als bouwmeester, en noemt men het een 'meesterwerk' van een 'rijk begaafden geest en hand'. De vraag wordt vervolgens opgeworpen of het gebouw voldoet aan zijn bestemming. Het antwoord is: nee. Men heeft naar voorbeelden gekeken maar niet goed gekeken en vooral ook niet genoeg gekeken. Vervolgens haalt men aan dat Frankfurt geen model had mogen opleveren voor Amsterdam maar men had moeten kijken naar Brighton en Napels. De schrijver sluit af met de opmerking dat opdrachtgevers vooral bij deskundigen te rade moet gaan om niet te vervallen in dwalingen.¹²¹⁶

Het ontwerp voor het Aquarium wordt toegeschreven aan vader en zoon Salm zijnde een van de eerste ontwerpen die zij samen ontwierpen.¹²¹⁷ Wat opvalt is dat bij het overlijden van vader Salm hier geen gewag van wordt gemaakt.¹²¹⁸ Hetzelfde zien we gebeuren bij het overlijden van zoon Salm.¹²¹⁹ Het is G.B. Salm die zijn zoon bij Artis introduceert als mede-ontwerper.¹²²⁰ De betrokkenheid van zoon Salm bij het ontwerp is echter onduidelijk. Wel volgt uit de correspondentie tussen vader en zoon Salm gedurende de bouw van het Aquarium dat zoon Salm enige betrokkenheid heeft gehad bij de bouw. Zo informeert zoon Salm bij Maniglier naar een offerte voor een timpaan, zoals eerder besproken en krijgt Bram ook het verzoek om offertes op te vragen in Parijs voor de vloeren van het Aquarium. Verder stuurt Bram Salm voor de vestibule een tekening mee, alsmede suggesties voor de zijgevels.¹²²¹ Het zijn deze elementen die de samenwerking vormgeven. Feit is echter ook dat alle tekeningen alleen door vader Salm ondertekend worden.

1215 Anoniem, 'In 't Aquarium', Vliegend blad, d.d. 5 december en 7 december 1882, Anoniem, 'Het Aquarium', *Handelsblad* 2 december 1882, Anoniem, *Utrechts Dagblad*, 4 december 1882, Anoniem, *Nieuws van den dag*, 2 december 1882, aanwezig in SAA, archief 395, 1167.

1216 Anoniem, 'Ons Aquarium', *De Opmerker. Gezellige Zondagscourant*, 7 (1882) 32, aanwezig in SAA, archief 1315, 53. De kritiek lijkt eerder gericht aan Westerman dan aan Salm. Toch zal het Salm een dubbel gevoel gegeven hebben.

1217 Zie bijvoorbeeld De Roy van Zuydewijn 1984, p. 50 en Kuyt 1997, pp. 36-37.

1218 Het Blindeninstituut wordt bijvoorbeeld wel vermeld als een gezamenlijk ontwerp van vader en zoon: zie Rieber 1897a, p. 107, Anoniem 1897c, p. 58 en Anoniem 1897d, p. 113.

1219 Gratama 1915a, p. 62, Leliman 1915, p. 187 en W. (waarschijnlijk H.Th. Wijdeveld), 1915, p. 145.

1220 De correspondentie lijkt te suggereren dat tijdens zijn studie in Parijs A. Salm enkele ontwerpen heeft gemaakt ten behoeve van zijn opleiding die gebruikt konden worden voor de gevelschetsen voor het Aquarium: zie brief d.d. 10 maart 1880, SAA, archief 1315, 33.

1221 Brief d.d. 9 november 1880, SAA, archief 1315, 33.

Daarnaast wordt er in de literatuur op gewezen dat er in het archief twee ontwerp-tekeningen aanwezig zijn: een ontwerp uit 1879, eenvoudig in details, en het uitgevoerd ontwerp uit 1880. Omdat dit uitgevoerde ontwerp 'barokker' van karakter is wordt daarin de hand van zoon Salm gezien.¹²²² De aanname dat het Aquarium dan ook door vader en zoon samen is ontworpen, wordt mogelijk te lichtvaardig gemaakt. Het voornaamste argument hiervoor is de aangepaste stijl in de ontwerpen. Van enige samenwerking lijkt wel sprake te zijn maar deze is uiterst beperkt. De vraag komt hierbij dan ook op waarom vader Salm zijn zoon als mede-ontwerper introduceert terwijl de inbreng van zoon Salm minimaal lijkt.

Op het moment dat vader het Aquarium ontwerpt, was zoon Salm in Zwolle bezig met zijn vertrek naar Parijs. Weliswaar hadden ze een intensieve correspondentie maar de verwijzingen in de correspondentie naar het Aquarium zijn miniem. Sterker nog, zoon Salm moet in de krant lezen dat de opdracht voor het Aquarium naar zijn vader gegaan is.¹²²³ In de tijd dat zoon Salm in Parijs zit, verzorgt zoon Salm gedeelten van de ontwerpen voor de Vrije Gemeente (1879/80, Weteringschans 20) en voor de dameskledingzaak van J. Cahen jr. (1881, Kalverstraat 44-46); die ontwerpschetsen zijn aantoonbaar in de correspondentie te vinden.¹²²⁴ Die specifieke 'samenwerking' lijkt te ontbreken voor het Aquarium, behoudens enkele schetsen die worden toegezonden. Daarbij: ondanks deze samenwerking wordt het ontwerp van de Vrije Gemeente alleen aan vader toegeschreven en het ontwerp voor Cahen aan vader en zoon gezamenlijk.¹²²⁵

Toeschrijving is dan ook niet altijd even duidelijk, gezien de inspanningen van zoon. Daarbij kan de vraag gesteld worden wanneer de werkzaamheden voldoende zijn om van 'samenwerking' te kunnen spreken. Het uitvoeren van een deelopdracht bij zowel het ontwerp voor de Vrije Gemeente als voor Cahen is voor het ontwerp voor de Vrije Gemeente onvoldoende om het ontwerp aan vader en zoon toe te schrijven. Voor het ontwerp voor Cahen is het echter voldoende om het ontwerp aan vader en zoon toe te schrijven. Het lijkt er dan ook op dat mogelijk te lichtvaardig het ontwerp van Cahen aan zowel vader en zoon wordt toegeschreven. Het toeschrijven zou in ieder geval met dezelfde criteria moeten gebeuren.

¹²²² Kuyt 1997, p. 37. Daarbij wordt ook een citaat aangehaald waaruit te concluderen moet zijn dat zoon Salm zinspeelt op een bestaande samenwerking: 'Had mijn tegenwoordige studie klaar geweest, had ik deze twee jaar bij U geleerd en hadden we samen het Aquarium op touw gezet! Enfin, verloren tijd is verloren...' (brief d.d. 6 juni 1880, SAA, archief 1315, 33). Dat citaat lees ik echter anders. Volgens mij moet het citaat zo gelezen worden dat als hij was afgestudeerd en naar huis was gekomen zij samen aan het Aquarium hadden kunnen werken. Maar dat was niet het geval. Ergo: ze hebben het Aquarium helaas niet 'op touw gezet'.

¹²²³ En feliciteert hem daarmee: brief d.d. [zonder dag] november 1877, SAA, archief 1315, 23..

¹²²⁴ Voor de kerk van de Vrije Gemeente bezoekt A. Salm de bibliotheek van de École des Beaux-Arts, raadpleegt onder meer Viollet-le-Duc en stuurt zijn vader voorbeelden van ornamenten: Brief d.d. [ongedateerd], 1879, SAA, archief 1315, 31. Inzake Cahen: hij stuurt daarvoor uit Parijs schetsen voor de etalage en het interieur alsmede een uitvoerige beschrijving: brief [ongedateerd], 1880, SAA, archief 1315, 33.

¹²²⁵ Kuyt 1997, pp. 68-69 en pp. 70-71.

Het aandeel van zoon Salm in het ontwerp van het Aquarium zou vooral in de gevel te vinden zijn. Maar vader Salm kan het idee voor een neoclassicistische voorgevel heel goed hebben opgedaan gedurende zijn reizen naar (mogelijk Frankfurt), Parijs, Leipzig of Wenen, waar hij mogelijk het in aanbouw zijnde parlamentsgebouw in Neo-Grec stijl heeft gezien (Parlamentsgebouw, 1873-1883, Th. Hansen (1813-1891)).

Daarbij zullen de schetsen van zoon Salm alleen maar een bevestiging zijn geweest van een eerste idee voor een voorgevel. Daarnaast is het niet uit te sluiten dat stadsarchitect B. de Greef invloed heeft gehad op de detaillering van het ontwerp. De Greef ontwierp mede de stenen ombouw voor de houten stadsschouwburg (Leidseplein 1872/1874, afgebrand 1890). Dit gebouw lijkt sterk op het later ontworpen Aquarium en is gebouwd in een stijl die men 'Weens classicistisch' kan noemen.¹²²⁶

Salm moet dit gebouw gekend hebben en ze zullen het mogelijk besproken hebben toen De Greef en Salm in conclaaf moesten voor het ontwerp van de uitbreidingen. De invloed van De Greef op het ontwerp lijkt beperkt want hij wordt bij het ontwerp betrokken als dit ontwerp al is vastgesteld. De vergadering van het genootschap Artis stelt het ontwerp van Salm op 8 april 1878 vast. Drie maanden later, op 8 juli 1878, presenteert De Greef zijn tekeningen aan het genootschap Artis.¹²²⁷ Die vaststelling op 8 april 1878 maakt het ook onwaarschijnlijk dat zoon daarin de hand heeft gehad, hij was toen immers zelf bezig met zijn vertrek naar Parijs. Daarbij, de tekeningen worden bij de gemeente ingediend op 3 februari 1879.¹²²⁸ De kans dat daarna nog iets fundamenteels aan de tekeningen is gewijzigd lijkt klein te noemen. De betrokkenheid van zoon Salm bij het ontwerp van vader wordt dan ook niet altijd ondubbelzinnig aangenomen.¹²²⁹

Als het uiteindelijk uitgevoerde ontwerp barokker is aangezet dan dat het in eerste instantie was ontworpen, kan dat alleen verklaard worden doordat tijdens de bouw de tekeningen zijn aangepast. De notulen van het genootschap Artis wijzen daar echter niet op. Maar die invloed kan zowel van zoon komen, al dan niet over uit Parijs, dan wel van De Greef. Beiden hadden immers na vaststelling van de tekeningen en indiening bij de gemeente overleg met Salm. In ieder geval meende Salm dat hijzelf de ontwerper was; hij ondertekent immers alle tekeningen met alleen zijn naam. G.B. Salm zou dan ook als enige ontwerper van het Aquarium gezien moeten worden. De oorzaak dat daar toch twijfels over gerezen zijn moet echter wel bij vader Salm gezocht worden. Hij introduceert zijn zoon immers bij Artis als mede-ontwerper. Daarvoor heeft vader Salm mogelijk dan ook een ander motief.

¹²²⁶ De Roy van Zuydewijn 1984, p. 38.

¹²²⁷ Uittreksels uit de notulen der bestuursvergaderingen 1876-1882, d.d. 8 april, 24 juni, 8 juli 1878, SAA, archief 395, 175.

¹²²⁸ Zie uittreksels uit de notulen der bestuursvergaderingen 1876-1882, d.d. 3 februari 1879, SAA, archief 395, 175.

¹²²⁹ Kuyt sluit het niet uit: Kuyt 1997, pp. 36-37. Middelkoop kan eerst geen antwoord geven: Middelkoop 1997b, p. 78, maar is in hetzelfde jaar toch stilliger: Middelkoop 1997a, p. 17.

Het is immers de bedoeling dat A. Salm de relatie met Artis van zijn vader overneemt. De bouw van een dergelijk groot project als het Aquarium lijkt dan ook het ideale moment om zoon Salm bij Artis te introduceren. Dat plan mislukt echter: het Aquarium zal de laatste grote opdracht blijken te zijn voor vader Salm. De mogelijke oorzaken zijn hier tweëerlei. Enerzijds spelen de frustraties en het ongeduld een rol die het bestuur van het genootschap Artis moet ondervinden met G.B. Salm als architect. Men had immers herhaalde malen Salm moeten aanmanen om met de diverse bestekken en tekeningen over de brug te komen. Daarnaast was er een forse overschrijding van het bouwbudget. De vraag is natuurlijk of dat geheel aan Salm te wijten was. Wel zal het in de beeldvorming hebben meegespeeld.

Anderzijds ligt de oorzaak mede bij zoon Salm. In eerste instantie heeft ook zoon A. Salm een goede relatie met G.F. Westerman.¹²³⁰ Hij krijgt dan ook het verzoek om een dikhuidenstal te ontwerpen.¹²³¹ Daarna gaat het echter mis. Salm wordt aangesproken over de bouwbegroting: die is te hoog. In zijn reactie laat de jonge Salm blijken niet veel op te hebben met het oordeel van de bestuurders en collega-ontwerpers.¹²³² Zijn badinerende houding komt hem duur te staan. Salm probeert het zaakje nog te sussen door zijn verontschuldigen aan te bieden. Tevergeefs. Het bestuur is verbolgen geraakt.¹²³³ Waarschijnlijk vanwege te hoge kosten gaat de bouw in ieder geval niet door.¹²³⁴ A. Salm is 24 jaar, heeft zich net gevestigd als zelfstandig architect en verliest in één klap een van de belangrijkste opdrachtgevers van zijn vader.¹²³⁵ De ervaring zal hem hebben gelouterd. In latere jaren weet hij juist een reputatie op te bouwen als een zeer diplomatiek man.

De relatie met Artis verwatert dan ook. Vader en zoon Salm dingen in 1889 nog mee naar een opdracht voor een etnografisch museum, uitgeschreven onder een beperkte groep van architecten. De opdracht krijgen ze niet.¹²³⁶ Wel zijn ze nog betrokken bij het ontwerp en bouw van een loods.¹²³⁷ In 1899, zo'n zeventien jaar na de aanvaring van A. Salm met het bestuur verneemt A. Salm over nieuwe plannen voor een dikhuidenstal. Salms reactie is opmerkelijk: hij stuurt alsnog een rekening voor verrichte werkzaamheden en zegt zijn lidmaatschap op.¹²³⁸

1230 Kuyt 1991, p. 108 en p. 110.

1231 Kuyt 1997, p. 37.

1232 Kuyt 1991, p. 110.

1233 Kuyt 1991, p. 111.

1234 Kuyt 1997, p. 37.

1235 Kuyt 1991, p. 111.

1236 De opdracht gaat naar A.L. van Gendt, zie J Kuyt 1997, p. 37 en Kuyt 1991, pp. 112-113. Wel is A. Salm lang genoeg lid om in 1888 de gedenkpenning met oorkonde voor het 50-jarig bestaan van Artis te ontvangen: oorkonde 1 mei 1888, SAA, archief 1315, 54A.

1237 Kuyt 1991, p. 111.

1238 Kuyt 1991, p. 111 en noot 15, en p. 115: Salm was alleen lid gebleven vanwege de opdracht. Hier komt een beeld naar voren van een A. Salm dat we niet vaak zien, alleen misschien in zijn studententijd: niet diplomatiek, wel rancuneus.

5.6. Blindeninstituut

Het Blindeninstituut (Het Instituut tot Onderwijs van Blinden, Vossiusstraat 56, 1884/85, in opdracht van het bestuur van het Instituut tot onderwijs van Blinden) wordt gezien als een van de hoogtepunten in het oeuvre van vader en zoon Salm. De façade van zo'n 17 meter hoog en 36 meter breed rijst op vanuit het groen van het Vondelpark. De kleurige gevel, vormgegeven met Groninger baksteen en witte spekbanden, lijsten en ornamenten van kunst-cementsteen, trekt meteen de aandacht, net als de uit zandsteen opgetrokken toegangspoort (afb. 11).¹²³⁹ Het gebouw oogt kolossaal maar is niet massaal.

In de tweede helft van de negentiende eeuw wordt een breed scala aan nieuwe beroeps-gerichte opleidingen opgericht.¹²⁴⁰ Het Blindeninstituut is echter al veel ouder: het werd opgericht op 13 november 1808 door de Amsterdamsche Broederschap.¹²⁴¹ Omdat de bestaande locatie niet voldoet, wordt in 1883 een besloten prijsvraag uitgeschreven met A.L. van Gendt (1835-1901) en J.H. Leliman als juryleden.¹²⁴²

Uitgenodigd worden in eerste instantie J.P.F. van Rossem (1854-1918), P.J. Hamer jr. (1812-1887), T.G. Schill (1852-1914), Th. Sanders en G.B. Salm voor een ontwerp. De opdracht betreft een school voor 80 tot 100 leerlingen. De details van de opdracht staan in de instructie zoals die is in te zien bij de directeur. Het aantal en soort vertrekken is aan de architecten geheel in te plannen. Het budget bedraagt NLG 100.000 maar dat is inclusief het ophogen van het terrein. De architecten worden uitgenodigd hun plannen voor 1 maart 1883 in te leveren voorzien van een 'kernspreuk', waarbij de kernspreuk ook is aangebracht op een gesloten envelop met de naam van de architect daarin. Het streven van het bestuur is een oplevering in mei 1884.¹²⁴³

Na een bijeenkomst op 7 december 1882 blijven vier architecten over. De architecten zijn vrij om zelf de stijl van het gebouw te kiezen. De architecten moeten rekening houden met de aanleg van 'kunstmatige verwarming', een muziekzaal met orgel, een tuin of speelplaatsen. Verder moet het gebouw wel 'praktisch en degelijk' zijn gezien het 'ernstige doel'. Wel stelt het bestuur, binnen het budget, een 'sierlijken en aangenamen vorm' op prijs.¹²⁴⁴ Tevens geeft het bestuur aan dat J.H. Leliman en W.H. Froger als adviseur van het bestuur zullen optreden.¹²⁴⁵

Uiteindelijk worden vier ontwerpen ingeleverd, door J.P.F. Van Rossem, P.J. Hamer, Th. G. Schill en een van G.B en A. Salm.¹²⁴⁶ Vader en zoon Salm leveren een ontwerp in onder het

¹²³⁹ Anoniem 1885a, p. 181. Zie ook krantenartikel, ongedateerd, SAA, archief 1315, 53.

¹²⁴⁰ Van der Woud 2015, p. 147.

¹²⁴¹ Kuyt 1997, pp. 81-82.

¹²⁴² Anoniem 1883a, pp. 51-52, zie ook Keuning en Lansink 1999, p. 18.

¹²⁴³ Brief d.d. 1 december 1882, SAA, archief 1315, 3.

¹²⁴⁴ Brief d.d. 12 december 1882, SAA, archief 1315, 3.

¹²⁴⁵ Brief d.d. 16 december 1882, SAA, archief 1315, 3.

¹²⁴⁶ Brief d.d. 9 maart 1883, SAA, archief 1315, 3.

motto 'Deugd makket waere Aedel' dat bestaat uit negen tekeningen en een memorie.¹²⁴⁷ De plannen worden alle door J.H. Leliman beoordeeld in een uitvoerig rapport. Bij de inleiding merkt Leliman meteen al op dat het plan 'Deugd makket waere Aedel' het 'meest uitvoerige en meest artistieke' is. Hij noemt het een 'meesterwerk' en het plan onderscheidt zich ten opzichte van de concurrenten door het 'kunstrijke gehalte'.

Leliman ontleedt vervolgens het ontwerp. De opzet is breed, ruim en vakkundig en de gehele opzet noemt hij 'doeltreffend'. Zo ligt de machinekamer in het midden van het gebouw 'zoo het hoort'. Dat geeft namelijk veel voordeel voor de badkamer en de keuken. De ingangspartij noemt hij 'meesterlijk en monumentaal'. Omdat er geen ruimte is voor een tuin brengt de ontwerper vier open speelplaatsen aan, die tevens dienen voor lichtinval en luchtverversing in de tussengelegen gedeelten. Leliman prijst de brede opzet tot in de kleinste hoekjes; dat is immers handig in verband met het vele bezoek, een aspect dat de andere inzenders niet op waarde hebben geschat. Het ontwerp biedt ruimte aan 120 kinderen, maar, merkt Leliman op, hij zou er niet voor kiezen om al de bedden voor de vensters te plaatsen.

Hij noemt de afscheiding 'subliem'. Wel vindt hij de gangen zo'n anderhalve meter te smal. De muziekzaal is verder goed gelegen. De woning van de directeur vindt hij 'voortreffelijk ingericht', maar een afgesloten gang is daarentegen 'te duister'. De studiekamers voor de piano's zijn 'eigenaardig'. Ook lijkt niet gedacht aan een voldoende aantal slaapplekken voor de 'suppoosten' die immers niet altijd bij de kinderen op de zalen slapen.

Leliman noemt vervolgens de 'voorstelling' uitmuntend en getuigend van een 'zeer goede kunstschool'. Aan ieder onderdeel van het ontwerp is veel zorg besteed. De bouwstijl noemt hij 'verdienstelijk modern' en 'zelfs oorspronkelijk'. Het wijkt in ieder geval af van de 'gewone vormen'. Wel heeft hij kritiek op de achtergevel, die in 'disharmonie' is met de voorgevel. Dat zou aangepast moeten worden. Ten slotte is hij vol lof over de ontwerper. Die 'munt in alles boven zijn mededingers uit'. De gehele begroting komt op NLG 170.000 uit, ruim boven budget, en het project is daarmee het duurste van alle ontwerpen. Maar, merkt Leliman op, deze ontwerper is zijn plan zo meester dat hij bij een lager budget een aangepast ontwerp kan maken dat 'in artistieke zin' niet zal onderdoen van het ingeleverde ontwerp. Leliman sluit dan ook af met de mededeling dat voor dit ontwerp geldt 'A tout roi, tout honneur.'

Na beoordeling van alle vier de plannen plaatst Leliman het plan 'Deugd makket waere Aedel' op nummer een. In zijn conclusie merkt Leliman praktisch op dat de gemiddelde bouwkosten van alle plannen uitkomt op NLG 140.000 en dat die nog verhoogd moeten worden met diverse kosten zoals honoraria, aanleg tuin, aanleg van de verwarming, licht en water.¹²⁴⁸ Het bestuur van het instituut gaat voor een 'second opinion' naar A.L. van Gendt die het met Leliman eens is. Alleen is hij niet zo tevreden met de voorgevel, die vindt hij 'geenzins (sic) mooi'. Daarover verschilt hij dan ook van mening met Leliman.¹²⁴⁹

1247 Aantekeningen, SAA, archief 1315, 3.

1248 Rapport J.H. Leliman, d.d. 15 maart 1883, SAA, archief 1315, 3.

1249 Brief d.d. 23 maart 1883, SAA, archief 1315, 3. Froger wordt verder niet meer genoemd, maar mogelijk is hij dan al overleden.

Naar aanleiding van de rapporten worden G.B. Salm en A. Salm uitgenodigd voor een onderhoud met het bestuur. Leliman wordt verzocht daarbij aanwezig te zijn.¹²⁵⁰ Het zal Leliman deugd doen dat zijn goede vriend Salm en zijn zoon de winnaar zijn.¹²⁵¹ In een kaartje aan G.B. Salm, die hij 'voornaam architect' noemt, wenst hij hun 'hartelijk geluk' met de overwinning en 'hun allerzins fraaie plan'. Ook geeft hij aan niet bij de vergadering aanwezig te kunnen zijn in verband met een andere vergadering bij Artis.¹²⁵²

Kenmerkend voor het gebouw is dat de jongens- en meisjesafdelingen gescheiden zijn. Dit heeft tot gevolg dat het gebouw op alle verdiepingen volledig symmetrisch is, hoewel de functie van de ruimten kan verschillen. Op de benedenverdieping treffen we de hoofd- en bijkeuken, de eetzaal en een eetkamer, alsmede de drukkerij, magazijnen en de voorzieningen voor de centrale verwarming (Afb. 11A). Op de eerste verdieping, te bereiken via een marmeren trap, vinden we de leslokalen, een bestuurs- en vergaderzaal, een muziekzaal en een museum -en verkoopzaal (Afb. 11 B). Op de tweede verdieping is de woning van directeur, alsmede werkzalen, een ziekenzaal en kamers voor inwonende leraren (Afb. 11 C). Tenslotte zijn op de bovenste verdieping de slaapvertrekken van de leerlingen, de slaapkamers voor de onderwijzers en een zolder met bergplaatsen (Afb. 11 D).¹²⁵³ Het gehele gebouw is van alle gemakken voorzien. De architecten hadden binnen een beperkt budget een gebouw ontworpen dat niet alleen nuttig en praktisch was maar er ook van binnen en buiten goed uitzag.¹²⁵⁴ De architecten kregen dan ook complimenten, ook 23 jaar na de bouw, bij het honderdjarig bestaan van het instituut.¹²⁵⁵ Dat was bij de oplevering niet anders. De pers benoemt het 'half gotische' middengedeelte en de zijvleugels met een 'steverige ordonnantie' en brede afmetingen. De schrijver geeft aan dat de architecten 'uitnemend geslaagd' zijn in de uitvoering.¹²⁵⁶

Uit een staat van ontvangsten en uitgaven inzake het Blindeninstituut blijkt dat het honorarium voor vader en zoon vijf procent van de aanneemsom is en dat vader en zoon Salm het honorarium delen. Daarnaast krijgen zij een vergoeding van aannemer P.N. Wolff en Zoon voor tekeningen. Na aftrek van de diverse salarissen, tekenkosten en fooien verdelen zij meermalen het saldo. Zoon Salm houdt in dit project de administratie bij.¹²⁵⁷

1250 Brief d.d. 28 maart 1883, SAA, archief 1315, 3.

1251 Het verklaart mogelijk ook waarom in dit archief de correspondentie aan Leliman te vinden is inzake de prijsvraag.

1252 Briefkaart d.d. 29 maart 1880, SAA, archief 1315, 3.

1253 Anoniem 1885a, pp. 181-182. Zie ook krantenartikel, ongedateerd, SAA, archief 1315, 53.

1254 Anoniem 1885a, p. 182.

1255 Anoniem 1885a, p. 182 en Anoniem 1908d, p. 927.

1256 Zie ook een krantenknipsel, zonder titel en ongedateerd, SAA, archief 1315, 53.

1257 In de periode juni 1883- april 1884 wordt NLG 700, = gedeclareerd, zodat vader en zoon ieder NLG 350, = ontvangt. Op het aandeel van vader wordt wel de eerste keer NLG 150, = gekort ten behoeve van A. Salm vanwege 'bekroond project' zodat vader op 18 april 1884 NLG 200, = ontvangt; in de periode juni 1884 wordt NLG 463, = gedeclareerd zodat vader op 6 juni 1884 NLG 231,50 ontvangt; in periode juli 1884 wordt NLG 553,10 gedeclareerd zodat vader op 10 augustus 1884 NLG 276,50 ontvangt; in de periode

Inmiddels is het instituut al lang verdwenen en het gebouw is verbouwd tot een appartementencomplex. De beeldspreuk 'Lux in Tenebris' en de tekst 'Instituut tot onderwijs van Blinden' zijn niet meer op de voorgevel te vinden. Bij voltooiing meldt ene Baron Grot zich van de 'Maria-vereeniging' uit Sint-Petersburg. Hij verzoekt het bestuur van het Blindeninstituut om de tekeningen van het gebouw. A. Salm stuurt een kopie op met enkele aanpassingen voor bouw in Sint-Petersburg. Deze plannen gaan naar Sint-Petersburg waar waarschijnlijk een nagenoeg gelijk gebouw verrijst.¹²⁵⁸

5.7. **Keizersgrachtkerk** (Kerk Nederduits Gereformeerde Doolerende Gemeente, 1887, Keizersgracht 566, G.B. Salm en A. Salm GBzn)

Vanwege een schisma in de protestantse gemeente (de zogenaamde Doleantie van 1886) heeft de gereformeerde kerk in Amsterdam nieuwe kerken nodig.¹²⁵⁹ In relatief korte tijd bouwt de gereformeerde kerk dan ook drie nieuwe kerken om de stad te bedienen. In de zuidelijke periferie de Keizersgrachtkerk (G.B. Salm en A. Salm GBzn, 1887), in de westelijke periferie de Raamkerk (Hugo de Grootkade, E.G. Wentinck (1843-1911), 1889, gesloopt 1964) en in de oostelijke periferie de Funenkerk (Zeeburgerstraat, Tj. E. Kuipers (1857-1942), 1888-1889, gesloopt 1974).¹²⁶⁰ Buiten het centrum werden nog twee kerken gebouwd. Van de vijf gebouwde kerken bestaat alleen de Keizersgrachtkerk nog.¹²⁶¹

Uitgangspunt binnen de gereformeerde Kerk is om de architect en aannemer uit de eigen kring te selecteren. Dat dit bij de eerste te bouwen kerk niet het geval is, is te danken aan Abraham Kuyper (1837-1920), de voorman van de gereformeerden. Van hem komt het initiatief van een bouwcommissie voor elke kerk waarbij hij zorgt dat hij voorzitter wordt van de

september-oktober 1884 wordt NLG 1.286, = gedeclareerd zodat vader NLG 643, = ontvangt (datum niet opgenomen); in de periode november- december 1884 wordt NLG 1.151, = gedeclareerd zodat vader op 13 januari 1885 NLG 575,50 ontvangt; tenslotte is de laatste periode januari- maart 1885 onduidelijk. Op 31 maart 1885 resteert er in ieder geval een bedrag van NLG 799, = zodat ieder NLG 399,50 zou moeten krijgen, maar de administratie stopt hier: Blindeninstituut, ontvangsten en uitgaven, SAA, archief 1315, 3. Zie ook krantenartikel, ongedateerd, SAA, archief 1315, 53.

1258 Zie ook krantenartikel, ongedateerd, SAA, archief 1315, 53. Salm ontvangt hiervoor in 1885 de gouden medaille van verdienste in de orde van de Heilige Stanislaus. De Russische correspondentie, die waarschijnlijk gevoerd is over dit project, is destijds vanwege waterschade verloren gegaan.

1259 'Doleren' betekent bezwaar hebben. Voor een achtergrond zie Koch 2006, pp. 256 -283. Over de Keizersgrachtkerk is hier verder niets over opgenomen. Opmerkelijk gezien de invloed van Kuyper op het ontstaan van de kerk.

1260 Hoogewoud 2000, pp. 209-236, p. 228. Tjeerd Kuipers is enige tijd werkzaam op het bureau van G.B. Salm: <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn3/kuipers> (geraadpleegd 13 februari 2018). Zie ook Kuyper 1911, p. 109.

1261 Buiten het centrum werden ook nog gebouwd de Boomslootkerk (Rechtboomsloot) en de Buiten Amstelkerk (Albert Cuypstraat): De Gooijer 1988, p. 19 en p. 21.

bouwcommissie voor de belangrijkste kerk. Als belangrijke taak beschouwt hij het aanwijzen van een architect. Protest verandert hier niets aan.¹²⁶²

Kuyper organiseert een besloten prijsvraag en vraagt twee bekende architecten van buiten de eigen kring: A.L. van Gendt en G.B. Salm. Na een oproep binnen de kerk leveren twee architecten van binnen de eigen kring ook ontwerpen in: een ontwerp van J.W. Meijer (die al bezig was met een ontwerp) met het motto 'Bouwkunst' en twee ontwerpen van Tj. E. Kuipers, die veel andere kerken voor de gereformeerde gemeente zou bouwen, met het motto 'Prediker 11:6'.¹²⁶³ Het plan is om de tekeningen aan een groep onafhankelijke Engelse architecten voor te leggen. Dat lukt niet vanwege tijd- en geldgebrek. Vervolgens worden drie deskundigen in Den Haag aangezocht. Hoe het overleg gegaan is, is onbekend, maar Kuyper schrijft een rapport namens de commissie ter ondersteuning van het oordeel. Kuyper had al eerder aangegeven Tj. Kuipers 'te jong en te onervaren' te vinden en J.W. Meijer te 'weinig populair' en zij worden dan ook afgeserveerd.¹²⁶⁴ Het plan van Van Gendt, onder het motto 'Tecum Habita', is weliswaar goedkoper maar de gevel wordt te laag bevonden en constructief is men er niet gelukkig mee. G.B. Salm, die het plan ontwerpt samen met zijn zoon A. Salm, met het motto 'Soli Deo Gloria' is duurder dan de andere plannen maar het kan worden aangepast: zij krijgen dan ook de opdracht.¹²⁶⁵ Er is wel één voorwaarde: A. Salm mag niet genoemd worden als ontwerper van het plan. Waarom is niet duidelijk.¹²⁶⁶ Voor de onderlinge samenwerking maakt dit voor vader en zoon niet uit. Vader schakelt zijn zoon en diens bureau in voor het verdere ontwerp. Bram rekent die kosten, van zijn medewerker W.G. Welsing (1858-1942) ad NLG 100 en voor Lindeman ad NLG 75 aan vader door.¹²⁶⁷ Uiteindelijk wordt de kerk gebouwd door een aannemer uit de eigen kring voor een bedrag van NLG 123.696.¹²⁶⁸

De keuze voor een architect buiten de eigen kring wordt Kuyper kwalijk genomen, reden dat hij, jaren later, dan ook een verdediging schrijft die bijdraagt aan de mythetvorming rond zijn rol bij de keuze van de architect. Kuyper verwijst naar het verhaal van Salomo die zijn tempel wil bouwen maar geen geschikte joodse bouwer kan vinden en akkoord gaat met een heidense bouwmeester uit Hiram omdat die wel aan de eis van schoonheid en kunst kan voldoen.¹²⁶⁹

¹²⁶² Vrieze en Van Dael 1980, pp. 11-12.

¹²⁶³ Keuning en Lansink 1999, p. 123, De Gooijer 1988, p. 14 en Vrieze en Van Dael 1980, pp. 11-12.

¹²⁶⁴ Het plan van Kuipers is het 'slechtste', van het plan van Meijer kan 'geen sprake zijn': Vrieze en Van Dael 1980, p. 12.

¹²⁶⁵ Keuning en Lansink 1999, p. 123.

¹²⁶⁶ Vrieze en Van Dael 1980, pp. 12-13. Blijkbaar geldt de beperking alleen tijdens de bouw, want al in 1890 verschijnt in het blad *De Architect* een afbeelding van de kerk met een korte toelichting van vader en zoon Salm: G.B. Salm en A. Salm G.Bzn., 'Hedendaagsche Kunst. Plaat 1. Kerkgebouw der Ned. Gereformeerde Gemeente (Doleerende). Keizersgracht te Amsterdam', *De Architect* 1 (1890) 1. De kerk is 'in plaat gebracht' door A.C. Bauer.

¹²⁶⁷ Genoemde bedragen zijn vermoedelijk de maandsalarissen voor beide heren. Daarnaast rekent Bram Salm de kosten voor lichtdrukken door ad NLG 16,10. Zijn opzichter J.A. Roelofs helpt hem hierbij, maar hij noemt daarvoor geen tarief: brief d.d. 21 maart 1888, SAA, archief 1315, 3.

¹²⁶⁸ Aannemer G.W. Venemans: De Gooijer 1988, p. 16 en p. 19.

¹²⁶⁹ Kuyper 1911, pp. 75-76. Hiernaar verwijzen ook De Gooijer 1988, pp. 15-16 en Vrieze en Van Dael

Uiteindelijk zijn vader en zoon Salm voor Kuyper gewoonweg de beste keuze, gereformeerd of niet: zij weten het beste om te gaan met de beperkte omstandigheden. Dit kwam ook overeen met de opvattingen van Kuyper. Kuyper verwijst daarvoor naar een gekooide adelaar in Artis die zijn vleugels wil uitslaan maar dat niet kan. Desondanks blijft een adelaar een koninklijke vogel ook al is hij gekooïd. Zo kan, aldus Kuyper, ook een kunstvol architect een grote gedachte verwezenlijken ook al heeft hij maar een klein perceel ter beschikking: een motief, een leidende gedachte die tot uitdrukking wordt gebracht, al is het maar op eenvoudige schaal.¹²⁷⁰ Bij de vergelijking met de adelaar in Artis kan men zich niet aan de indruk onttrekken dat Kuyper G.B. Salm en zijn Keizersgrachtkerk voor ogen had, Salm was immers ook de architect van Artis.

De als een 'kathedraal der gereformeerden' omschreven Keizersgrachtkerk is een opvallende verschijning (afb. 12).¹²⁷¹ De kerk heeft een combinatie in zich van neogotiek met Venetiaanse elementen.¹²⁷² Opvallend voor een protestantse kerk zijn de spitsboogvormen.¹²⁷³ Die zien we terug in de grote toegangspoort en de flankerende torens, ook al ongebruikelijk voor een gereformeerde kerk.¹²⁷⁴ Uit zeven verschillende ontwerpen kiest de commissie de meest opzichtige.¹²⁷⁵ Het grote roosvenster herkennen we uit de romaanse en latere gotische kerkbouw. Onder het roosvenster tussen de torens loopt een rij van zeven vensters die de indruk wekt van een galerij in een Venetiaans stadspaleis. Het levert een 'mengelmoes' of 'rapsodie van stijlen' op.¹²⁷⁶ De voorgevel past binnen de Amsterdamse verhoudingen: de gevel is niet te hoog en past bij de omgeving.¹²⁷⁷ Aan de voorgevel is af te lezen dat het een driebeukig gebouw betreft: het schip wordt geflankeerd door twee galerijen.¹²⁷⁸ Een galerijkerk zien we vaker bij de gereformeerden: het biedt de mogelijkheid om op een betrekkelijk kleine ruimte een groot aantal kerkgangers te herbergen. In de oorspronkelijke setting met twee galerijen kon de kerk plaats bieden aan zeventienhonderd mensen. De kerkgangers kunnen de predikant en elkaar goed zien en horen.¹²⁷⁹

1980, p. 12. Zie bijvoorbeeld ook De Bruijn 2008, p. 182.

1270 Kuyper 1911, pp. 143-144. Voor zijn ideeën over kerkbouw zie Kuyper 1911, pp. 103-145. De ideeën van Kuyper over het inrichten van een kerkgebouw verschenen in 1911 in A. Kuyper, *Onze Eeredienst*, Kampen 1911, ruim twintig jaar na het bouwen van de Keizersgrachtkerk. Zijn ideeën over de kunst en het schone en het vrome vinden we in A. Kuyper, *Tafreelen uit de Heilige Schrift*, Amsterdam 1910, dat ook ruim twintig jaar na het bouwen van de Keizersgrachtkerk verscheen.

1271 De bijnaam ontstaat omdat A. Kuyper hier kerkte: Vrieze en Van Dael 1980, p. 11.

1272 Rijkscommissie voor de monumentenzorg 1984, p. 52. Wijnman noemt het een 'drukke Engels-gotische stijl': Wijnman 1971, p. 424.

1273 Rijkscommissie voor de monumentenzorg 1984, p. 52.

1274 Kuyt 1997, p. 97.

1275 Kuyt 1997, p. 88, p. 97 en p. 105 en Vrieze en Van Dael 1980, p. 13.

1276 De Gooijer 1988, p. 16.

1277 De Gooijer 1988, p. 16. Wel was er kritiek dat de gevel hoger had mogen zijn en de torens alleen te zien zijn vanaf de overkant van de gracht: Vrieze en Van Dael 1980, p. 14.

1278 Vrieze en Van Dael 1980, p. 14.

1279 Vrieze en Van Dael 1980, p. 11 en p. 14. Dit is ook een wens van Kuyper: zie Kuyper 1911, pp. 114-116.

Dankzij een gietijzeren constructie weten vader en zoon Salm de verticale steun tot een minimum te beperken. Het stelt hen in staat de galerijen maximaal met het middenschip te verbinden: waardoor de illusie wordt gewekt van één ruimte. Hierdoor ontstaat optisch een zeer ruimtelijke kerk hoewel het perceel redelijk smal is. Die ruimtelijkheid wordt nog eens versterkt door de keuze voor indirecte verlichting die via steekkappen de bovenste galerij binnenvalt.¹²⁸⁰

Vader en zoon Salm hebben de expressiviteit bewaard voor de voorgevel en de ruimtelijke compositie van de kerk. Het interieur is, zoals je mag verwachten van een gereformeerde kerk, uiterst sober. De keuze voor de dan hypermoderne opklapbanken van Amerikaanse makelij, beschouwd als een onnodige luxe, is dan ook opvallend te noemen.¹²⁸¹ Het is een keuze van Kuyper die ze gezien heeft in Amerika: geschikt om eerbiedig op te gaan zitten en handig bij het passeren.¹²⁸² Verder komt er in plaats van een losstaande kansel, zoals tot dan gebruikelijk, een combinatie van een spreekstoelwand en een orgelfront.¹²⁸³ Waarschijnlijk heeft Salm zijn idee hierover moeten aanpassen na contact met de opdrachtgevers. Als praktiserend doopsgezind gemeentelid heeft hij andere ideeën dan gebruikelijk in de gereformeerde kerk. Daarnaast heeft ook Kuyper sterke ideeën over de plaats van de kansel in de kerk: hij heeft namelijk een hekel aan een traditionele preekstoel.¹²⁸⁴ De kerk wordt op zondag 4 november 1888 onder grote belangstelling in gebruik genomen. Zowel de ochtend-, middag- en avonddienst zijn druk bezet. De drie in- en uitgangen bewijzen hun doelmatigheid: de menigte kan redelijk snel de kerk verlaten richting de Keizersgracht.¹²⁸⁵

De Keizersgrachtkerk weet voor de gereformeerden vroomheid en schoonheid te combineren: op gereformeerde wijze artistiek verantwoord en esthetisch verzorgd.¹²⁸⁶ Daarbij staat de kerk stilistisch ver weg van de gebruikelijke 'doleantie kerk', zogenaamde 'timmermanskerken' en 'preekshuren' met 'kerkramen', 'klokketorentje' en een 'kunstige' gevel.¹²⁸⁷ Met de Keizersgrachtkerk liet Kuyper zien dat een kerkbouw ook een uiting kan zijn van kunst.¹²⁸⁸ De kerk wordt dan ook een 'triomf van de Doleantie' genoemd.¹²⁸⁹

1280 Vrieze en Van Dael 1980, p. 13 (afbeelding) en p. 14. Dit was ook een wens van Kuyper: Kuyper 1911, p. 113.

1281 Vrieze en Van Dael 1980, p. 14. Zie ook De Gooijer 1988, p. 18.

1282 De Gooijer 1988, pp. 18-19.

1283 De Gooijer 1988, p. 14.

1284 Kuyper 1911, p. 118.

1285 De Gooijer 1988, pp. 22-26. Dit was ook een eis van Kuyper: zie Kuyper 1911, p. 113.

1286 Vrieze en Van Dael 1980, p. 15.

1287 Vrieze en Van Dael 1980, p. 14.

1288 Vrieze en Van Dael 1980, p. 15. Zie ook pp. 6-7 en pp. 7-10.

1289 Rijkscommissie voor de monumentenzorg 1984, p. 52.

5.8. Conclusie

Voor G.B. Salm als ambachtsman, met zijn praktische scholing, is de praktijk leidend. Kenmerkend voor zijn gebouwen zijn eenvoud, soberheid en een praktische inrichting. Het is juist deze praktische houding en een commerciële instelling om de klant ter wille te zijn, die van hem een succesvolle architect maken.

Met name de Duitse en de Franse architectuur oefenen invloed uit op Salm. Voor diverse opdrachten reist hij naar Duitsland en Frankrijk af om naar voorbeelden te kijken. Daarnaast volgt hij met name de Duitse en Franse architectuur via de literatuur, die hij koopt dan wel leest bij de MBB. Salm neemt zelf niet actief deel aan het stijldebat van de negentiende eeuw.

Uiteindelijk zal de grootste invloed op de stijl van G.B. Salm komen van zijn zoon. Ontwerpt hijzelf nog sobere gevels, in de samenwerking met zijn zoon worden die vervangen door eclectische ontwerpen. Voorbeelden hiervan zijn de voorgevels van het Blindeninstituut (het Instituut tot Onderwijs van Blinden, Vossiusstraat 56, 1884/85, in opdracht van het bestuur van het Instituut tot onderwijs van Blinden) en de Keizersgrachtkerk (Kerk Nederduits Gereformeerde Doolerende Gemeente, 1887, Keizersgracht 566), beide samen met zoon.

G.B. Salm voelt zich mogelijk beperkt als autodidact. Hij lijkt de schroom van zich af te werpen nadat zijn theoretisch geschoolde zoon op het bureau komt werken. Door zijn zoon wordt hij een gedurfd architect en hij staat ook open voor de bijdrage van zijn zoon. Kenmerkend is dat op het moment dat vader en zoon ieder zelfstandig verder gaan, de ontwerpen van vader weer de sobere gevels krijgen die we van G.B. Salm gewend zijn. Vader Salm lijkt in de samenwerking met zijn zoon zijn beperkingen die hem als autodidact lijken te belemmeren te overstijgen. Hij geeft in ieder geval bij diverse ontwerpen de ruimte aan de eclectische inbreng van zoon.

